

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

PL ISSN 0012-5032

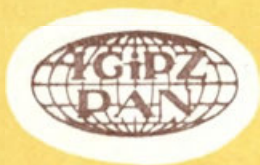

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ANDRZEJ WERWICKI

GEOGRAFIA USŁUG
MAKROREGIONU
FUNKCJONALNEGO WARSZAWY

ROK 1987

ZESZYT 1

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

**WYKAZ ZESZYTÓW
PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ
za ostatnie lata**

1983

- 1 Geografia czasu, s. 88, zł 80,—
- 2 Teledetekcja w planowaniu regionalnym, s. 259, zł 80,—
- 3 Geografia przemysłu, s. 105, zł 80,—
- 4 Geografia polityczna, s. 178, zł 80,—

1984

- 1 Postępy geografii społecznej i ekonomicznej w krajach anglosaskich, s. 148, zł 120,—
- 2 Turystyka i rekreacja, s. 160, zł 120,—
- 3-4 Geografia a filozofia — wybrane zagadnienia metodologiczne, s. 167, zł 120,—

1985

- 1-2 O wyjaśnianiu w geografii, s. 286,, z. 240,—
- 3-4 XXV Międzynarodowy Kongres Geograficzny Paryż—Alpy 1984, s. 179, z. 240,—

Prof. A. Stawiński

**GEOGRAFIA USŁUG
MAKROREGIONU FUNKCJONALNEGO
WARSZAWY**

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

ANDRZEJ WERWICKI

GEOGRAPHY OF SERVICES
IN THE MACROREGION OF WARSAW

YEAR 1987

FASC. 1

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

<http://rcin.org.pl>

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ANDRZEJ WERWICKI

GEOGRAFIA USŁUG
MAKROREGIONU
FUNKcjONALNEGO WARSZAWY

ROK 1987

ZESZYT 1

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny: Jerzy Grzeszczak
Zastępca Redaktora Naczelnego: Zuzanna Siemek
Członkowie: Maria Ciechocińska, Tadeusz Gerlach
Józef Skoczek, Władysława Stola
Sekretarz: Maria Mozolewska

Adres Komitetu:

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polskiej Akademii Nauk
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa

Redaktor Wydawnictwa Hanna Jurek

Redaktor techniczny Adam Przylibski

Printed in Poland

SPIS TREŚCI

Przedmowa — <i>Andrzej Stasiak</i>	7
Wprowadzenie	9
Usługi jako obiekt badań geograficznych	10
Teoretyczne założenia badań nad wyposażeniem w usługi makroregionu funkcjonalnego Warszawy	13
Mierniki poziomu wyposażenia w usługi	16
Czynniki warunkujące poziom wyposażenia w usługi	20
Sfera usług rynkowych	25
Handel i gastronomia	28
Transport i łączność	33
Usługi bytowe	34
Pozostałe rodzaje usług rynkowych	37
Sfera usług społeczno-kulturalnych	39
Nauka i oświata	42
Służba zdrowia i opieka społeczna	45
Kultura i sztuka	48
Pozostałe działy usług społeczno-kulturalnych	51
Usługowe typy funkcjonalne miast i gmin	53
Typy funkcjonalne miejskich ośrodków usługowych	54
Usługowe typy funkcjonalne gmin	72
Podsumowanie	82
Literatura	89
Geography of services in the functional macroregion of Warsaw (summary)	91
География услуг функционального макрорегиона Варшавы (резюме)	93

PRZEDMOWA

Prezentowana praca doc. dr. hab. Andrzeja Werwickiego powstała w ramach studiów nad Makroregionem Funkcjonalnym Warszawy, prowadzonych w latach 1981—1985 w Zakładzie Przestrzennego Zagospodarowania IGiPZ PAN w ramach problemu międzyresortowego I.28 „Podstawy przestrzennego Zagospodarowania Kraju”.

Ogólne omówienie zakresu badań i przedstawienie częściowe ich wyników zostało zawarte w czterech opublikowanych zeszytach Biuletynu Informacyjnego Problemu I.28 (Nr 38, 43, 48, 53).

Rosnąca stale rola usług w życiu społeczeństw wysoko rozwiniętych oraz znaczenie funkcji usługowych w kształtowaniu i przemianach sieci osadniczej, zwłaszcza w odniesieniu do ośrodków różnych poziomów hierarchii osadniczej (miejskich i wiejskich), była podstawową przesłanką do podjęcia tego rodzaju studiów, tym bardziej że w ostatnich latach powstała wyraźna luka w polskich badaniach geograficznych i przestrzennych w tym zakresie. Zdajemy sobie sprawę, że praca doc. A. Werwickiego nie wypełnia całkowicie tej luki. Stanowi ona jednak wyraźny krok ku temu. Wskazuje na poważne zaniedbania w zapewnieniu odpowiedniego poziomu obsługi ludności na dużej części obszaru Polski Centralnej. Istotną zaletą pracy, poza jej walorami metodologicznymi i przetworzeniem szerokiego zakresu danych podstawowych, jest fakt, iż objęła ona wszystkie jednostki miejskie (107 miast) oraz gminy wiejskie (311 gmin) na badanym obszarze. Dzięki temu, wprawdzie w przekroju tylko jednego 1978 r., daje ona obraz całego badanego obszaru, obejmującego ponad 50 tys. km² i zamieszkanego przez ponad 5,0 mln ludności, którego ośrodkiem centralnym jest Warszawa. Pewnym mankamentem pracy jest z pewnością brak badania dynamiki przemian poziomu usług. Autor zdaje sobie z tego sprawę i z pewnością będzie kontynuował swe badania. Osobiście jednak uważam i zgadzam się z Autorem, iż w pierwszej kolejności należało: określić stan nasycenia usługami badanego obszaru, uchwycić zróżnicowania przestrzenne i stworzyć pewną typologię badanego zjawiska opierając się na danych podstawowych i przesłankach metodologicznych, by dopiero w następnych fazach przejść do badań dynamicznych oraz określenia bardziej szczegółowych zasięgów wybranych ośrodków usługowych.

Na podstawie żmudnej analizy danych podstawowych autor szczegółowo omawia sferę usług rynkowych i społeczno-kulturalnych, marginalnie traktuje sferę służb. Następnie dokonuje klasyfikacji typów funkcjonalnych miast i gmin. Wyróżnia 14 typów miast i 4 typy gmin. Wydaje mi się, iż ta typologia w odniesieniu do zbioru miast jest zbyt rozdrobniona. Zdaje sobie z tego sprawę chyba i autor, gdyż w podsumowaniu stara się przedstawić obraz zróżnicowań typów miast w sposób bardziej zagregowany. Z tego syntetycznego ujęcia wynika, iż tylko 5 miast na 107 — Warszawa, Płock, Radom, Siedlce, Łomża — można zaliczyć do ośrodków o najwyższej i wysokiej randze usługowej. Wśród nich tylko Warszawa cechowała się względną nadwyżką usług społeczno-kulturalnych. Jednak także Warszawa nie osiągnęła poziomu usług zalecanego w modelowym programie obsługi ludności dla miasta tej kategorii. Charakterystyczne jest, iż pozostałe 4 stolice województw: Białą Podlaską, Ciechanów, Ostrołęka, Skierniewice mają wyraźne niedostatki usług społeczno-kulturalnych. Sytuacja na wsi jest znacznie gorsza. Do gmin typu A o względnie równomiernym rozwoju usług rynkowych i społeczno-kulturalnych autor zalicza zaledwie około 10% badanego zbioru. Najliczniej występują gminy typu D — ponad połowa całości — pozbawione właściwie usług rynkowych, w sferze zaś usług społeczno-kulturalnych jednostronnie rozwinięte.

W sumie otrzymaliśmy rzetelne studium, pozwalające na orientację w poziomie usług w dużej liczbie miast i gmin Polski Centralnej. Wskazuje ono zarówno na niski poziom usług w tej części Polski, jak również zachęca do dalszych badań w tej dziedzinie. Równocześnie wskazuje, iż studia takie napotykają istotną barierę w zakresie dostępności materiałów podstawowych i wymagają wysiłku intelektualnego, organizacyjnego i materialnego. Można mieć nadzieję, że publikacja ta wypełni w pewnej mierze lukę w literaturze przedmiotu, o czym mówiłem wcześniej, i przyczyni się do dalszego rozwoju badań regionalnych.

Andrzej Stasiak

WPROWADZENIE

Lata siedemdziesiąte były w Polsce okresem wzrostu poziomu konsumpcji indywidualnej, w tym wzrostu zapotrzebowania na usługi, którymi zainteresowali się nie tylko praktycy decydujący o ich rozwoju. Coraz większą uwagę zaczęli im poświęcać ekonomiści, którzy zaatakowali tezę o nieprodukcyjności całej sfery działalności usługowych. Jakkolwiek opinia, że działalności usługowe współuczestniczą w tworzeniu dochodu narodowego nie zyskała jeszcze pełnej akceptacji, spowodowała jednak wyłom w dotychczasowym pojmowaniu roli usług w gospodarce narodowej, a problematyka kształtowania sieci usług stała się przedmiotem wielu badań naukowych. W geografii polskiej po dość długim okresie braku zainteresowania problematyką usługową można było zauważyć ponowne podjęcie badań w tym zakresie, wynikające z zapotrzebowania na wnikliwsze niż dotychczas studia nad rozmieszczeniem instytucji usługowych, a zwłaszcza handlu detalicznego.

Potrzeba gruntownej analizy wyposażenia w usługi obszarów stanowiących strefę oddziaływania wielkiego miasta stała się przyczyną podjęcia takich badań w makroregionie funkcjonalnym Warszawy. Wyjściowym celem badań była analiza występujących placówek usługowych, pozwalająca określić stopień zróżnicowania makroregionu pod względem wyposażenia w różnego typu usługi oraz stwierdzić, czy i w jakim stopniu sąsiedztwo wielkiego miasta wpływa na to wyposażenie, a także różnicuje przestrzennie obszar zaplecza. Realizacja wytkniętego celu wymagała odpowiedniej podbudowy teoretycznej, której jednak w zakresie całościowego ujęcia sfery działalności usługowych brakowało. Tę lukę trzeba było wypełnić. Równoległym celem stało się dążenie do przedstawienia takiej regionalnej analizy wyposażenia makroregionu w usługi, którą można by uznać za geografie usług. W trakcie ostatecznego redagowania pracy starano się także o takie zaprezentowanie badanej problematyki, aby stwarzało możliwie pełny obraz rozwoju działalności usługowych i pozwalało na stwierdzenie istniejących zróżnicowań przestrzennych. Ponadto starano się dać jej ujęcie syntetyczne w formie usługowej typologii miast i gmin oraz próby określenia stopnia wyposażenia w usługi makroregionu jako całości.

Geografia usług makroregionu funkcjonalnego Warszawy powstała

w wyniku czteroletnich studiów prowadzonych przez autora w Zakładzie Przestrzennego Zagospodarowania IGiPZ PAN w Warszawie. Nie wszystkie zgromadzone materiały wykorzystano. Ogólność niektórych ograniczyła możliwość ich wykorzystania. Ponadto określone przez wydawnictwo ramy objętościowe publikacji wykluczyły możliwość uwzględnienia całej opracowanej dokumentacji liczbowej. Nie pozwoliły nawet na załączenie wielu tabel istotnych dla śledzenia toku postępowania analitycznego i klasyfikacyjnego oraz pozwalających na pełną charakterystykę poszczególnych jednostek. W związku z tym pewne stwierdzenia mogą się czytelnikowi wydać mało precyzyjne, a niekiedy także niewystarczająco udokumentowane. Zaprezentowana praca jest więc wynikiem pewnego kompromisu między zamierzeniami i możliwościami realizacyjnymi, jak również wynikiem pewnego wyboru z ogromnego zakresu zebranych materiałów tych zagadnień, które dla geografii usług badanego terytorium uznano za najbardziej istotne, z pominięciem jednak problematyki wcześniej opublikowanej.

USŁUGI JAKO OBIEKT BADAŃ GEOGRAFICZNYCH

Zainteresowanie geografii usługami liczy już ponad pół wieku. W tym czasie powstały liczne studia, od przyczynkowych, zajmujących się usługami w ramach studiów osadniczych, po teoretyczne i syntetyczne, ujmujące problemy usług niezależnie i całościowo. Wyczerpujące omówienie geograficznego dorobku studiów nad usługami przerasta jednak ramy niniejszego opracowania. Tutaj wspomniane będą tylko te opracowania, które stanowiły kamienie milowe wyznaczające drogę rozwoju kierunku badawczego określanego mianem geografii usług. Właśnie w ramach geografii miast badacze pierwsi zwrócili uwagę na znaczenie, jakie dla ich rozwoju — a zwłaszcza dla roli, jaką pełnią w sieci osadniczej — mają działalności i urzędzenia usługowe. Impuls teoretyczny dla tego rodzaju badań dała praca W. Christallera (1933) o ośrodkach centralnych w południowych Niemczech. Teoria Christallera, jakkolwiek pierwotnie silnie krytykowana, jest dziś po poważnym pogłębieniu teoretycznym przez A. Löschę (1961) i modyfikacjach wprowadzonych przez B. J. L. Berry'ego (1958) uważana przez geografów zachodnich za podstawową teorię lokalizacji działalności usługowych, równorzędną z teorią lokalizacji produkcji rolnej Thünera i z weberowską teorią lokalizacji przemysłu.

W tym samym mniej więcej czasie pojawił się nurt niezależnych badań ukierunkowanych na problemy handlu, jego rozmieszczenia i tzw. obszarów rynkowych (Applebaum 1932). Nurt ten można uznać za początek kształtowania się nowej dyscypliny badań geograficznych — geografii handlu. Rozwój kapitalistycznej ekonomii politycznej pod koniec okresu międzywojennego zaowocował w sformułowaniu teorii trzech sektorów gospodarczych, zaakceptowanej później powszechnie przez geo-

grafów, w tym również polskich. Zgodnie z tą teorią sektor trzeci objął wszystkie działalności poza rolnictwem, leśnictwem, rybołówstwem, górnictwem i przemysłem. A. G. B. Fisher (1935) nazwał działalności tworzące trzeci sektor działalnościami tercyjnymi (tertiary industries). Nieco później C. Clark (1940) określił je mianem działalności usługowych (service industries). Termin się wprawdzie nie przyjął, niemniej od tego czasu zaczęło się mówić o geografii usług w rozumieniu geografii działalności trzeciego sektora gospodarki. Niejednolita ekonomiczna treść pojęcia trzeciego sektora działalności spotkała się z krytyką ekonomii marksistowskiej. Tę niejednolitość odczuwali zresztą także badacze zachodni. J. Gottman (1961) zaproponował więc wyodrębnienie z sektora trzeciego grupy działalności, w zasadzie niematerialnych (tab. 1), pod nazwą „quaternary services”. Ten punkt widzenia przyjęli: E. Nowosielska (1972) w pracy na temat podaży usług w Polsce, J. G. Borchert (1980) w Holandii, a M. A. Abramov (1985) w ZSRR. Ostatnio J. I. Gershuny i I. D. Miles (1982), wychodząc z punktu widzenia zasad finansowania usług, zaproponowali ich podział na rynkowe (market services) i nierynkowe (non-market services). Wyodrębnienie sektora czwartego nastąpiło także wskutek wydzielenia się geografii marketingu (Applebaum 1954), która objęła zakresem swych zainteresowań niemal całe usługi materialne. Geografia marketingu rozwinęła się z dawnej geografii handlu i jako pierwszy dział geografii usług dopracowała się rozległej teorii i własnych metod badawczych (Davies 1976; Dawson 1980).

Różnice w terminologii i klasyfikacjach usług oraz odmienne rozumienie treści stosowanych terminów (tab. 1) należy tłumaczyć z jednej strony różnicami w teoriach ekonomicznych leżących u podstaw klasyfikacji i podziałów, z drugiej zaś faktem istnienia pewnych trudnych do jednoznacznego zakwalifikowania działalności o charakterze pośrednim.

W geografii polskiej rozwój zainteresowań problematyką usługową kształtował się ogólnie biorąc podobnie, choć dotychczas, tak jak i w innych krajach socjalistycznych, problematyka ta nie osiągnęła jeszcze wysokiej rangi naukowej. Najwcześniejsze polskie prace w tej dziedzinie, prowadzone przez W. Ormickiego (1931, 1938a, 1938b, 1939) i S. Leszczyckiego (1932, 1937a, 1937b), koncentrowały się na niektórych problemach handlu i na turystyce. Po wojnie nastąpiło zarzucenie tej problematyki, a zagadnienia usług były rozważane przede wszystkim w ramach studiów nad osadnictwem. Głównym ośrodkiem tego rodzaju badań był Instytut Geografii PAN w Warszawie (Chilczuk 1963; Kielczewska-Zaleska 1974; Kosiński 1960; Palonka 1971; Werwicki 1965, 1974). Podobne badania były ponadto prowadzone w Łodzi pod kierunkiem L. Straszewicza (*Ośrodki lokalne ...* 1967) oraz we Wrocławiu pod kierunkiem S. Gólachowskiego.

Niezależne, systematyczne badania sfery działalności usługowych by-

Tabela 1

Podziały działalności usługowych

Dział gospodarki	Terminy i ich zakresy według różnych autorów						
	A.G.B. Fisher 1935	C. Clark 1940	W. Applebaum 1954	J. Gottmann 1961	E. Nowosielska 1972	J. G. Borchert 1980	J. Gershuny, I. D. Miles 1982
Budownictwo		x					
Transport i łączność		x					
Obrót towarowy		x					
Rzemiosło usługowe		x	x				
Gospodarka komunalna							
Finanse i ubezpieczenia		x					
Oświata, nauka i kultura							
Ochrona zdrowia							
Administracja i wymiar sprawiedliwości		x					
Organizacje polityczne i społeczne							
Inne działalności		x					
	Tertiary industries	Service industries	Marketing geography	Secondary industries Tertiary services Quaternary services	Usługi materiałne Sektor II	Kwartaire aktiviteten Tertiaire aktiviteten	Market services Non-market service

x — oznacza dział wymieniony przez danego autora

ły prowadzone tylko przez nieliczne osoby. Najbardziej ugruntowane teoretycznie badania przeprowadziła w ramach swej pracy doktorskiej E. Nowosielska (1972). K. Polarczyk (1971) zaproponował nowe oryginalne spojrzenie na definicję i klasyfikację usług, przyjmując za ich podstawę wynik działania usługowego. To zupełnie odmienne potraktowanie zagadnienia, na skutek trudności praktycznego zastosowania nie znalazło jak dotąd naśladowców. Sam autor zresztą skierował później swe zainteresowania na badanie hierarchii ośrodków usługowych w wielkim mieście (Polarczyk 1974). Wiele poważnych opracowań dotyczących geografii handlu powstało w ostatnim dziesięcioleciu pod auspicjami A. Wróbla (Chudzyńska 1985). W tym samym czasie pod wpływem kierunków światowych powstało wiele opracowań z zakresu geografii warunków bytu ludności, związanych z analizą problemów obsługi ludności (Ciechocińska 1975).

TEORETYCZNE ZAŁOŻENIA BADAŃ NAD WYPOSAŻENIEM W USŁUGI MAKROREGIONU FUNKCJONALNEGO WARSZAWY

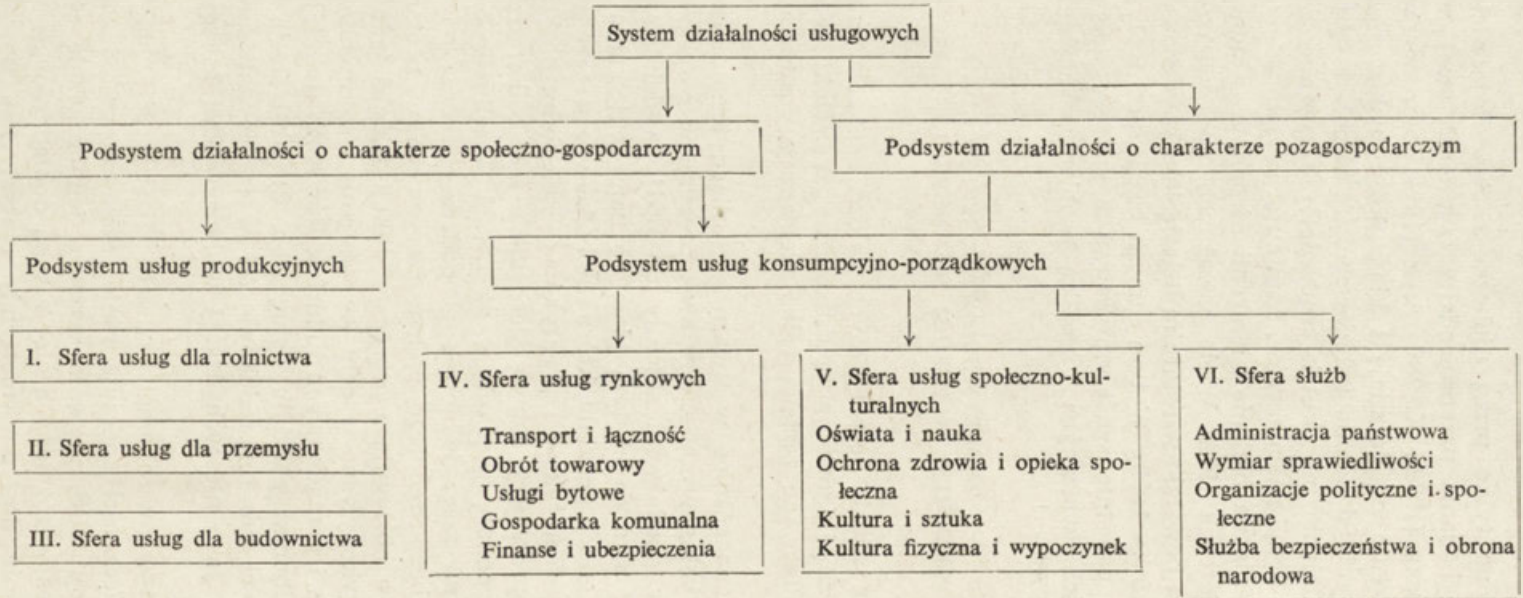
Pełne omówienie teoretycznych założeń do relacjonowanych badań zostało wcześniej oddzielnie opublikowane (Werwicki 1982). W tym miejscu zasygnalizowane zostaną tylko niektóre z poruszonych tam zagadnień.

Stwierdzone różnice w uwarunkowaniach i sposobach definiowania działalności usługowych, częsty brak precyzji w rozgraniczaniu poszczególnych sfer działalności skłoniły do podjęcia działań porządkujących te zagadnienia, a co za tym idzie do zaprezentowania takiej definicji usług i takiego ich podziału, które nie będąc w sprzeczności z ustaleniami ekonomistów-teoretyków i praktyków — mogłyby posłużyć za metodologicznie poprawną podstawę geograficznych badań działalności usługowych. Proponuję więc uznać za usługi wszelkie roboty i czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarczych oraz na rzecz ludności, nie dające bezpośredniego efektu rzeczowego w postaci materialnego przedmiotu, a obsługujące proces produkcji jakichś jednostek gospodarczych lub wykonywane w celu zaspokojenia różnorodnych potrzeb konsumpcyjnych i porządkowych ludności. Powyższa definicja, podobnie jak załączony schemat podziału usług (tab. 2), abstrahuje od kwestii ich produkcyjności lub nieprodukcyjności w sensie zaliczania do dochodu narodowego, jako nie wchodzącej w bezpośredni zakres zainteresowań geografów.

Zaprezentowany schemat podziału działalności usługowych, jakkolwiek z konieczności znacznie mniej szczegółowy od zaproponowanego w klasyfikacji GUS, pozwala wszakże jednoznacznie określić merytoryczny zakres wyróżnionych sfer z taką dokładnością, na jaką pozwalają powszechnie dostępne materiały statystyczne umożliwiające prze-

Tabela 2

Schemat przyjętego podziału działalności usługowych

Struktura zatrudnienia ogólnego (1978 r.)

Jednostki terytorialne	Zawodowo czynni ogółem (w tys.)	Zawodowo czynni poza rolnictwem													
		ogółem (w tys.)	Zatrudnieni w usługach podsystemu konsumpcyjno-porządkowego												
			ogółem			rynkowych			społeczno-kulturalnych			służbach			
			liczba (w tys.)	%	na 1000 mk	liczba (w tys.)	%	na 1000 mk	liczba (w tys.)	%	na 1000 mk	liczba (w tys.)	%	na 1000 mk	
Polska															
ogółem	16 633,0	11 333,4	5 434,0	100	152	3 190,4	58	90	2 005,4	37	56	238,2	5	6	
miasta	10 565,7	10 037,4	4 610,4	100	230	2 688,5	58	134	1 720,0	37	86	201,9	5	10	
wieś	6 067,3	1 296,0	823,6	100	55	501,9	61	34	285,4	35	19	36,3	4	2	
Makroregion funkcjonalny															
ogółem	2 865,4	1 777,3	998,2	100	171	553,6	55	95	385,0	39	66	59,6	6	10	
miasta	1 647,2	1 574,7	862,4	100	273	476,8	55	150	333,4	39	105	52,2	6	17	
wieś	1 218,2	202,6	135,8	100	51	76,8	57	29	51,6	38	19	7,4	5	3	
Makroregion bez Warszawy															
ogółem	2 016,5	939,6	501,3	1000	117	299,2	60	70	177,7	35	42	24,4	5	6	
miasta	798,3	737,0	365,5	100	227	222,4	61	138	126,1	34	78	17,0	5	10	
wieś	1 218,2	202,6	135,8	100	51	76,8	57	30	51,6	38	19	7,4	5	3	
w tym województwa:															
białkopodlaskie	154,4	57,5	38,0	100	134	24,9	65	87	11,0	29	38	2,1	6	9	
ciechanowskie	195,0	76,5	47,6	100	118	29,9	63	74	15,1	32	37	2,6	5	7	
łomżyńskie	171,2	55,4	34,4	100	106	21,0	61	64	11,2	33	34	2,2	6	8	
ostrołęckie	178,3	68,8	38,5	100	105	23,4	61	64	12,9	33	35	2,2	6	6	
płockie	244,5	128,6	63,9	100	131	40,3	62	82	20,7	33	42	2,9	5	7	
radomskie	348,6	179,5	79,5	100	115	48,8	61	70	27,0	34	39	3,7	5	6	
siedleckie	310,7	114,5	65,7	100	107	42,1	64	68	20,2	31	33	3,4	5	6	
skierniewickie	184,7	93,4	47,6	100	121	29,0	61	73	16,1	34	41	2,5	5	7	
stołeczne (bez Warszawy)	229,3	165,4	86,2	100	122	39,9	46	57	43,5	51	61	2,8	3	4	

strzenne ujęcie zagadnienia. Początkowy zamiar objęcia analizą wszystkich działalności usługowych, przy założonej dużej szczegółowości przestrzennej badań, okazał się jednak technicznie niemożliwy do zrealizowania na tak dużym obszarze. Konieczne okazało się ograniczenie zakresu studiów do tych rodzajów działalności, które zaspokajają szeroko pojęte potrzeby konsumpcyjne ludności, a więc usługi konsumpcyjne sensu stricto oraz usługi ogólnospołeczne. W ten sposób analiza została ograniczona do trzech sfer działalności usługowych: sfery usług rynkowych, sfery usług społeczno-kulturalnych oraz służb.

Działalności usługowe podsystemu usług konsumpcyjno-porządkowych zatrudniały w 1978 r. w makroregionie około 1 mln osób (tab. 3), z czego niemal połowę w samej Warszawie. Stanowiło to około 35% ogółu zawodowo czynnych i aż 56% zawodowo czynnych poza rolnictwem. Odpowiednie liczby dla Polski wynosiły 33% i 48%. Wskazuje to, że w makroregionie funkcjonalnym Warszawy znaczenie usług było relatywnie większe niż w pozostałej części kraju. Pracownicy sfery usług rynkowych stanowili 55% zatrudnienia w podsystemie, pracownicy sfery usług społeczno-kulturalnych — 39%, a pracownicy służb — 6%.

Relacje wielkości udziałów zatrudnienia pozarolniczego w ogólnej sumie zawodowo czynnych oraz udziałów zatrudnienia usługowego w ogólnej sumie zatrudnienia pozarolniczego miast i gmin, jak również relacje wielkości udziałów zatrudnienia w poszczególnych sferach usług w sumie zatrudnienia usługowego, były przedmiotem obszernej analizy przeprowadzonej w odrębnym opracowaniu (Werwicki 1985).

Program badań leżący u podstaw niniejszej pracy został wcześniej omówiony we wspomnianej już publikacji (Werwicki 1982). Tam znajdzie czytelnik wytłumaczenie wyboru terenu badań i jego granic. Warto jednak powtórzyć, że za makroregion funkcjonalny Warszawy postanowiono roboczo uważać 9 następujących województw: białkopodlaskie, ciechanowskie, łomżyńskie, ostrołęckie, płockie, radomskie, siedleckie, skierniewickie oraz stołeczne warszawskie.

MIERNIKI POZIOMU WYPOSAŻENIA W USŁUGI

Ilościowe określenie poziomu usług wymaga zastosowania ścisłych mierników liczbowych. W idealnej sytuacji pełnej dostępności poszukiwanych informacji najlepszymi byłyby dane o liczbie zatrudnionych w usługach, wartości świadczonych usług oraz liczbie osób z nich korzystających. Pełne statystyki istnieją jednak tylko w odniesieniu do zatrudnienia. Informacje o wartości świadczonych usług są wyrywkowe. Istniejąca baza statystyczna pozwoliła na wykorzystanie następujących mierników:

1. Zatrudnienie — miernik uniwersalny, choć o różnym znaczeniu dla określania poziomu rozwoju różnych działów usług. Jak dotąd nie

zdeprecjonowany przez procesy automatyzacji i mechanizacji pracy, gdyż w usługach człowiek jest nadal istotnym elementem ich funkcjonowania oraz ich poziomu i jakości. Bezwzględna wielkość zatrudnienia, określając potencjał danej dziedziny działalności, nie informuje jednak o stopniu zaspokojenia lokalnych potrzeb. Dlatego też jako podstawowe wskaźniki wykorzystano dane o wielkości zatrudnienia odniesione do liczby ludności badanej jednostki terytorialnej lub do wielkości całego zatrudnienia w usługach.

2. Wartość świadczonych usług — miernik wykorzystany przy badaniu poziomu obsługi handlowej. Bezwzględne wielkości sprzedaży towarów w handlu detalicznym posłużyły tylko do określenia wielkości ośrodków handlowych, odniesione zaś do liczby mieszkańców pozwoliły na ustalenie poziomu zaspokojenia miejscowego popytu na dobra konsumpcyjne oraz zakwalifikowanie ośrodków handlowych do odpowiedniej rangi, a tym samym do odpowiedniego typu funkcjonalnego.

3. Placówki usługowe — ich liczba, wielkość i rodzaj — mierniki dodatkowe, bardzo istotne przy badaniu poziomu rozwoju całego sektora działalności usługowych. Dane o liczbie placówek usługowych odniesione do liczby ludności wykorzystano dla określenia częstotliwości występowania placówek handlowych oraz placówek świadczących usługi bytowe. Informacje o rodzaju występujących placówek usługowych wykorzystano szeroko przy analizie wyposażenia jednostek terytorialnych w instytucje oświatowe, naukowe, kulturalne oraz służby zdrowia.

Samo wyliczenie wartości omawianych wyżej wskaźników dla poszczególnych jednostek terytorialnych nie wystarczało jednak do obiektywnego określenia poziomu ich wyposażenia w usługi. Konieczne stało się ich odniesienie do określonych norm, a takich, ogólnie przyjętych, brakowało. Wykorzystanie zaprezentowanych przez H. Wiśniewską (1984) normatywów wyposażenia jednostek osadniczych w usługi okazało się niewskazane z uwagi na ich poważne zawyżenie. W ich świetle nawet Warszawa nie jest wystarczająco wyposażona w usługi. Wobec braku gotowych probierzy zdecydowano się na uznanie odpowiednich wartości średnich za podstawę do obliczenia wartości granicznych, pozwalających na obiektywne, choć względne, określenie poziomu wyposażenia w usługi. Wartości te potraktowano tylko jako informację o miejscu, w pobliżu którego wielkość zjawiska przechodzi w jakość, zaś za wartości graniczne określające bądź poziom wyposażenia w usługi, bądź specjalizację funkcjonalną jednostek terytorialnych uznano liczby zaokrąglone najbliższe odpowiednim średnim (tab. 4).

Podstawowym źródłem statystycznym były dane GUS dotyczące zatrudnienia. Ich zakres oraz sposób wykorzystania został omówiony w odrębnym opracowaniu (Werwicki 1985). Drugim zespołem źródeł były Roczniki Statystyczne województw za 1979 r. oraz dane z Wojewódzkich Urzędów Statystycznych, trzeci zespół zaś stanowiły obfite materiały

Tabela 4

Wartości cech określających specjalizację branżowych skupień działalności usługowych w miastach i gminach makroregionu funkcjonalnego Warszawy

	Rodzaj wskaźnika	Sfera usług rynkowych			Sfera usług społeczno-kulturalnych				Sfera służb publicznych
		transport i łączność	obróć towarowy	usługi bytowe	oświata i nauka	służba zdrowia i opieka społeczna	kultura i sztuka	kultura fizyczna i wypoczynek	
Średnie wartości cech dla makroregionu	Udział zatrudnienia w %								
	miasta	38,8	32,1	12,7	48,9	25,9	6,3	4,5	
	gminy	28,4	37,1	24,4	72,5	17,8	7,4	2,5	
	w usługach ogółem								6,0
	Zatrudnienie na 1000 mieszkańców								
	miasta	25,3	44,5	17,5	×	27,3	6,9	3,0	
	gminy	8,2	10,7	7,1	×	3,5	1,4	×	
	Wartość sprzedaży na 1 mieszkańca w tys. zł								
	miasta		40,8						
	gminy		12,1						
Liczba lekarzy na 1000 mieszkańców						1,5			
miasta									
Liczba ludności na 1 placówkę									
miasta									

Graniczne wartości cech określających specjalizację

Udział zatrudnienia w %	miasta	40/50							
	gminy	40/50			70/50	35/15/10	20	40	5
w usługach ogółem	miasta								5,0
Zatrudnienie minimalne	miasta								100
na 1000 mieszkańców	miasta		40	10/20		30/15	3	3/5	
	gminy	9	10/20	10/5		4	2		
Wartość sprzedaży na 1 mieszkańca w tys. zł	miasta		30/50						
	gminy		20/15/10						
Liczba lekarzy na 1000 mieszkańców	miasta					1/3			
Liczba ludności na 1 placówkę	miasta		100/150	100/150					

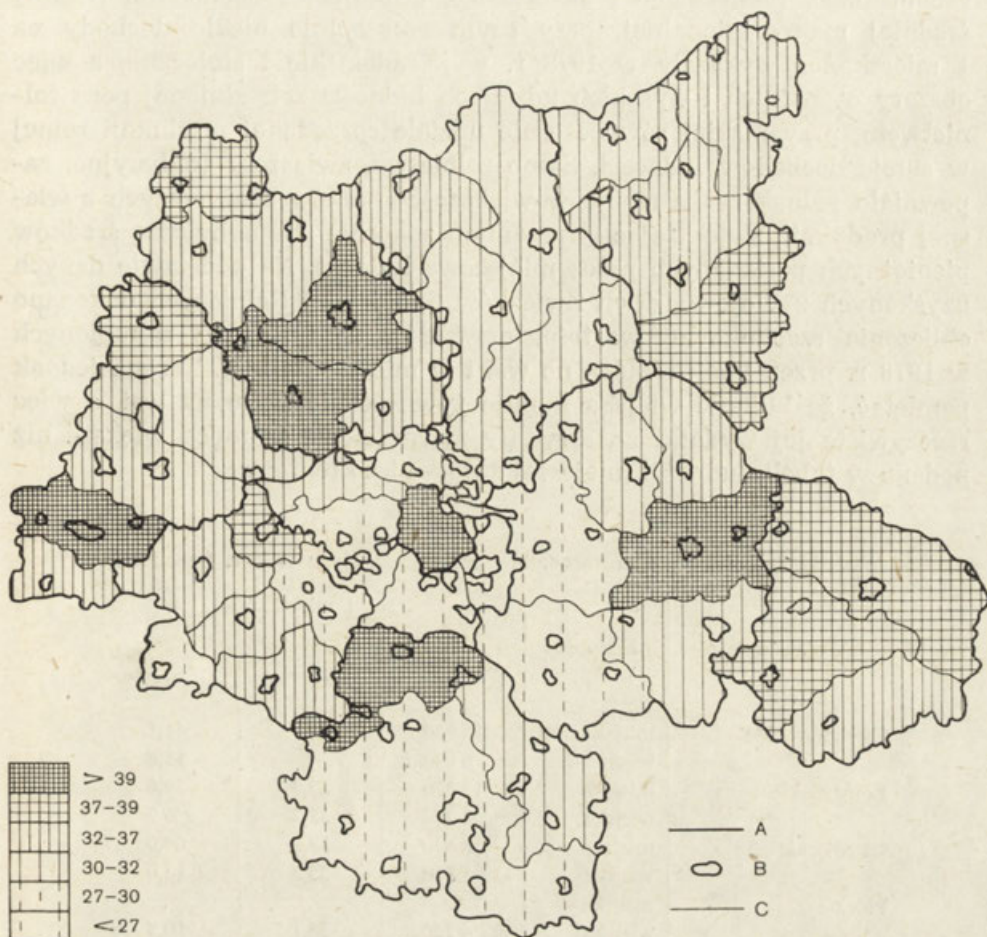
uzyskane w odpowiednich wydziałach Urzędów Wojewódzkich oraz w Oddziałach Wojewódzkich NBP.

Na podstawie wymienionych źródeł zestawiono dla poszczególnych miast i gmin badanego obszaru zatrudnienie w trzech sferach usług, a następnie obliczono pełne zatrudnienie w usługach i pełne zatrudnienie pozarolnicze, a także procentowe udziały pracujących w różnych grupach usług w stosunku do ogółu zatrudnionych w usługach oraz poza rolnictwem. Ponadto wyjściowe dane o zatrudnieniu zostały przekształcone w liczby względne, odniesione do liczby mieszkańców lub placówek usługowych. Wynikiem powyższej procedury obliczeniowej są trzy zestawy szczegółowych tabel analitycznych, zawierające dane dla poszczególnych miast, gmin oraz miastogmin za 1978 r. (Struktura zatrudnienia w makroregionie Warszawy, Zatrudnienie w usługach rynkowych, Zatrudnienie w usługach społeczno-kulturalnych). Każdy z nich obejmuje 9 arkuszy formatu A-3, dlatego ich opublikowanie nie jest w tym miejscu możliwe. Z konieczności więc do niniejszego tekstu włączono tylko odpowiadające im tabele sumaryczne.

CZYNNIKI WARUNKUJĄCE POZIOM WYPOSAŻENIA W USŁUGI

Dochody ludności

We wcześniejszym opracowaniu (Werwicki 1983) ustalono na tle analizy dochodów ludności w całej Polsce, że znaczna część makroregionu funkcjonalnego Warszawy należała w 1978 r. do obszarów, w których dochody na 1 mieszkańca kształtowały się poniżej średniej krajowej. Były one najniższe w woj. ostrołęckim, radomskim, siedleckim i skierniewickim. Dochody powyżej średniej wykazywała tylko ludność stolicy oraz woj. ciechanowskiego i płockiego. Dla uściślenia tego obrazu wykorzystano dane dotyczące dochodów ludności zaczerpnięte ze sprawozdań kasowych 44 Oddziałów Operacyjnych NBP działających na obszarze makroregionu. Dzięki temu uzyskano możliwość większej niż poprzednio dezagregacji przestrzennej danych, a tym samym większego przybliżenia poziomu dochodów ludności do poziomu wyposażenia w usługi. Uzyskany obraz (ryc. 1) tylko w przypadku województwa stołecznego odbiega od wcześniejszych ustaleń w podziale wojewódzkim, co jest wynikiem faktu, że znaczna część ludności tego województwa jest zatrudniona w Warszawie i tam rejestrowane są jej przychody. Dlatego tak wysokie okazały się dochody mieszkańców Warszawy, przy równocześnie bardzo niskich dochodach ludności w obszarze działania innych oddziałów operacyjnych NBP woj. stołecznego. Ten wpływ Warszawy obejmuje chyba także rejony oddziałów: mińskiego, garwolińskiego i żyrardowskiego.

Ryc. 1. Dochody ludności w tys. zł na 1 mieszkańca w 1978 r.

A — granice województw, B — granice miast, C — granice zasięgów działania oddziałów operacyjnych NBP

Per capita incomes in thousand of zloties in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries, C — banking area limits

Jak wynika z ryciny 1, wyższymi dochodami na 1 mieszkańca cechowały się woj. białkopodlaskie, ciechanowskie i płockie, a częściowo także łomżyńskie i skierniewickie, czyli obszary o wysokich udziałach ludności rolniczej oraz wysokich udziałach sprzedaży produkcji rolnej (zarówno tej sprzedanej w punktach skupu, jak i w ramach wolnej sprzedaży) w sumie dochodów ludności. Wyższymi dochodami cechowały się też obszary o wysokich udziałach ludności zatrudnionej poza rolnictwem przy równocześnie dobrze rozwiniętym rolnictwie (rejon Ciechanowa, Płocka, Skierniewic i Siedlec). Reszta obszaru makroregionu funkcjonalnego Warszawy, obejmująca większą część woj. ostrołęckiego,

radomskiego, siedleckiego i stołecznego, cechuje się dochodami poniżej średniej makroregionalnej, przy czym szczególnie niskie dochody na 1 mieszkańca wykazały w 1978 r. woj. radomskie i stołeczne, a więc obszary o średnich i wysokich udziałach ludności zatrudnionej poza rolnictwem, przy niskim równocześnie udziale sprzedanej produkcji rolnej w sumie dochodów ludności. Samo rolnictwo, zwłaszcza tradycyjne, zapewniało jednak zaopatrzenie w większość środków spożywczych z własnej produkcji, zwiększając tym samym znacznie siłę nabywczą środków pieniężnych posiadanych przez miejscową ludność. Na podstawie danych uzyskanych z Wojewódzkich Związków Spółdzielni Rolniczych dokonano obliczenia szacunkowej wartości artykułów spożywczych zakupionych w 1978 r. przez 1 mieszkańca na wsi i w mieście (tab. 5). Trzeba jednak pamiętać, że ludność wiejska kupuje żywność nie tylko na wsi, a więc rzeczywiste jej wydatki na artykuły żywnościowe są nieco większe niż podane w tabeli, ludności miejskiej zaś — nieco mniejsze.

Tabela 5

Wydatki ludności na zakup artykułów żywnościowych w 1978 r. (szacunek)

Województwa	Ludność	Na 1 mieszkańca		
		w złotych	w %	
			zakupów	dochodów
Ciechanowskie	miejska	15 650	.	41,1
	wiejska	6 040	.	15,8
Łomżyńskie	miejska	13 220	28,7	39,6
	wiejska	2 250	38,3	6,7
Ostrołęckie	miejska	18 690	39,3	64,0
	wiejska	3 810	35,2	13,0
Płockie	miejska	.	.	.
	wiejska	4 130	36,1	10,8
Radomskie	miejska	17 330	37,6	59,8
	wiejska	2 850	43,2	9,8
Siedleckie	miejska	.	.	.
	wiejska	3 850	38,0	12,5
Skierniewickie	miejska	17 520	37,7	53,6
	wiejska	3 820	39,8	11,7

Źródło: Sprawozdania WZSR o wartości sprzedaży detalicznej w sklepach gminnych spółdzielni

Ograniczona baza materiałowa dotycząca struktury wydatków nie pozwoliła na bardziej szczegółowe przestrzenne potraktowanie tak ważnego zagadnienia, jakim są wydatki na zakup żywności. Zwróciła jednak uwagę, jak istotnie wpływają one na siłę nabywczą ludności. Przy określaniu siły nabywczej ludności wiejskiej należałoby także zbadać, pominięte w niniejszej pracy ze względu na trudności w zdobyciu odpowiednich materiałów, zagadnienie wielkości wydatków związanych z produkcją rolną. Dopiero pełne uwzględnienie wyżej wspomnianych czynników kształtujących strukturę wydatków ludności, określających

jej popyt na wszelkiego rodzaju usługi, pozwala na prawidłowe uchwycenie związków zachodzących pomiędzy dochodami ludności a zapotrzebowaniem na usługi.

Polityka gospodarcza i społeczna państwa

W sytuacji ograniczonych możliwości produkcji dóbr konsumpcyjnych, z jakim mieliśmy do czynienia przez długi okres, rola handlu stymulująca wytwarzanie takich dóbr nie znajdowała swego uzewnętrznienia. Równocześnie było niedoceniane znaczenie innych działów usług, zwłaszcza ze sfery usług społeczno-kulturalnych. Traktowano je głównie jako element potrzebny do zagospodarowania ludziom czasu wolnego, nie zaś jako element regeneracji sił i motywacji do wydajniejszej pracy. Ujemny wpływ na rozwój usług w Polsce wywarł także panujący dość powszechnie pogląd, mający swe źródło w obserwacji zasad funkcjonowania gospodarki krajów rozwiniętych, że jeśli tylko uprzemysłowi się jakiś obszar, to usługi automatycznie same się rozwijają. W naszych warunkach koszty ich rozwoju muszą być uwzględnione w planach gospodarczych, bez tego rozwój usług nie jest możliwy.

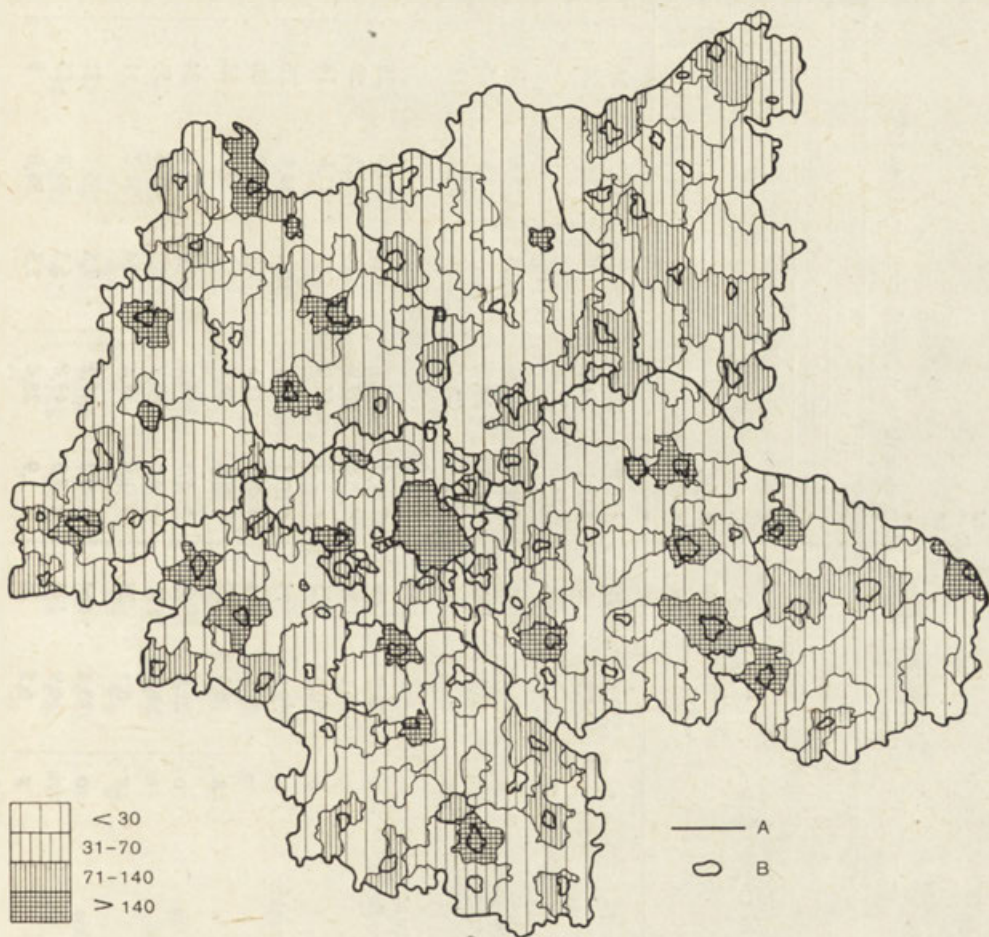
Czynnikiem regulującym rozmieszczenie usług jest także system zarządzania. Każdy z działów usług jest zarządzany w odmienny sposób. Najbardziej stabilne systemy zarządzania mają: transport z łącznością, oświata, nauka oraz służba zdrowia, dlatego że są to resorty w całości uspołecznione, w których plany rozwojowe wynikają z założeń polityki socjalnej państwa. W oświacie na przykład wiele szkół niepełnych zostało w latach siedemdziesiątych zamkniętych, natomiast działalność oświatowa i kadra zostały skoncentrowane w zbiorczych szkołach gminnych. Istniejące dotychczas poważne niedostatki w wyposażeniu gmin w służbę zdrowia są w znacznej mierze wynikiem późnego objęcia ludności wiejskiej przez bezpłatny system ochrony zdrowia. Systemy zarządzania odegrały wielką rolę w rozmieszczaniu placówek handlowych oraz świadczących usługi bytowe. Pomimo kilkakrotnych reorganizacji systemu zarządzania handlem detalicznym (Werwicki 1984), jeden istotny jego element pozostał niezmienny — rozdział handlu miejskiego od wiejskiego, powodujący formalne ograniczenie terytorialnego zasięgu działania miejskich organizacji handlowych tylko do obszaru większych miast, pozostawiając małe miasta i obszary wiejskie w gestii jedyne przedsiębiorstwa handlowego, tj. Związku Spółdzielni Rolniczych „Samopomoc Chłopska”. Największą niespójnością systemu zarządzania cechowały się usługi bytowe. O utworzeniu i prowadzeniu placówek usługowych decydowała z jednej strony administracja terenowa wydająca zezwolenia na prowadzenie zakładów usługowych, z drugiej zaś trzech gestorów gospodarczych organizujących i prowadzących działalność usługową: rzemiosło indywidualne, Centralny Związek Spółdzielczości Pracy oraz ZSR „Samopomoc Chłopska”.

Infrastruktura

W warunkach makroregionu funkcjonalnego Warszawy istotnym regulatorem częstotliwości występowania placówek usługowych były także miejscowe zasoby lokalowe. Z jednej strony zależały one od realizacji nowych inwestycji, zwłaszcza w oświacie i służbie zdrowia, a częściowo także w handlu i usługach bytowych, z drugiej zaś — i to często w decydujący sposób — od zasobów starego budownictwa. Od możliwości lokalowych starego budownictwa była zdecydowanie zależna lokalizacja placówek kulturalnych: domów kultury, bibliotek i muzeów. Równocześnie jednak, zwłaszcza w mniejszych miastach, decydowały one o liczbie funkcjonujących placówek handlowych, a tym samym o ich różnorodności branżowej.

SFERA USŁUG RYNKOWYCH

Sferę usług rynkowych stanowi zespół działalności usługowych, które nawet w warunkach socjalistycznego systemu społeczno-gospodarczego są prowadzone odpłatnie i niejako same na siebie zarabiają, choć nie

Ryc. 2. Zatrudnienie w usługach rynkowych na 1000 mieszkańców w 1978 r.

A — granice województw, B — granice miast

Persons employed in market services per 1000 inhabitants in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

Tabela 6

Zatrudnienie w usługach rynkowych w 1978 r.

Jednostki terytorialne		Ogółem		W tym											
				transport i łączność		obróć towarowy			usługi bytowe						
				liczba w tys.	na 1000 mk	liczba w tys.	%	liczba w tys.	%	na 1000 mk	ogółem			w tym uspołecz- nione	
											liczba w tys.	%	na 1000 mk	liczba w tys.	%
Makroregion	o	553,6	95	166,9	29,9	199,6	35,9	34	78,3	14,1	14	35,2	44,8		
	m	476,9	150	145,1	30,4	171,0	35,8	54	59,6	12,5	19	32,0	53,6		
	g	76,8	29	21,8	28,4	28,6	37,1	11	18,7	24,4	7	3,2	17,0		
Makroregion (bez Warszawy)	o	299,2	70	108,0	33,6	100,4	33,6	24	46,9	14,0	11	15,5	33,0		
	m	222,4	138	86,2	38,8	71,8	32,1	45	28,2	12,7	18	12,3	43,3		
	g	76,8	30	21,8	28,4	28,6	37,1	11	18,7	24,4	7	3,2	16,1		
Województwa:															
bialskopodlaskie	o	24,9	89	11,5	46,1	7,4	30,0	26	2,9	11,7	10	0,9	30,4		
	m	14,1	178	5,6	39,9	4,6	33,3	59	1,4	10,2	18	0,7	46,4		
	g	10,8	53	5,9	55,0	2,8	25,8	14	1,5	13,8	7	0,2	15,4		
ciechanowskie	o	29,9	75	10,5	34,8	10,4	34,8	26	4,5	15,2	11	1,3	30,4		
	m	21,6	184	8,1	37,6	7,1	32,7	60	2,6	11,9	22	1,0	40,5		
	g	8,3	29	2,4	28,6	3,3	40,7	12	1,9	23,5	7	0,3	16,7		
łomżyńskie	o	21,0	65	5,5	26,6	7,6	36,4	24	4,1	19,6	13	1,1	26,2		
	m	14,7	151	4,5	30,7	5,2	35,3	53	2,0	13,3	20	0,8	40,5		
	g	6,3	28	1,0	14,4	2,4	39,2	11	2,1	33,9	9	0,3	13,3		
ostrołęckie	o	23,4	64	9,2	41,2	7,8	35,1	21	3,0	13,3	8	0,8	25,6		
	m	16,9	173	7,3	43,8	5,3	31,8	55	1,5	8,8	15	0,5	33,0		
	g	6,5	24	1,9	28,6	2,5	38,0	9	1,5	22,8	6	0,3	18,3		

płockie	o	40,3	82	14,9	37,0	12,8	31,8	26	6,6	16,3	13	2,1	31,6
	m	31,7	160	13,3	42,0	9,3	29,4	47	4,0	12,6	20	1,7	42,0
	g	8,6	30	1,6	18,4	3,5	41,1	12	2,6	30,1	9	0,4	14,9
radomskie	o	48,8	70	15,1	30,9	17,9	36,5	26	7,6	15,6	11	3,5	45,5
	m	38,0	137	12,2	32,2	13,7	35,9	49	5,2	13,7	18	3,0	57,6
	g	10,8	26	2,9	27,3	4,2	39,2	10	2,4	22,9	6	0,5	19,9
siedleckie	o	42,1	69	17,2	41,8	13,3	31,6	22	6,2	14,8	10	2,1	34,2
	m	29,8	197	14,3	47,8	8,4	28,3	55	3,1	10,4	20	1,5	49,3
	g	12,3	27	2,9	24,2	4,9	39,9	11	3,1	25,8	7	0,6	19,8
skierniewickie	o	29,0	73	11,3	39,1	9,2	31,8	23	4,2	14,4	11	1,4	33,2
	m	23,2	154	9,8	42,4	7,0	30,4	46	2,7	11,7	18	1,2	43,7
	g	5,8	24	1,5	25,2	2,2	37,7	9	1,5	25,1	6	0,2	13,6
stołeczne (bez Warszawy)	o	39,9	57	12,7	31,9	13,8	34,6	20	7,9	19,6	11	2,3	29,5
	m	32,4	60	11,0	33,8	11,1	34,4	25	5,8	17,8	13	1,9	33,3
	g	7,5	28	1,7	22,5	2,7	36,0	10	2,1	27,5	8	0,4	19,3

o — ogółem; m — miasta łącznie z równomiennymi gminami, g — gminy pozostałe

zawsze pobierane opłaty w pełni pokrywają koszty ich funkcjonowania.

W 1978 r. zatrudnienie w sferze usług rynkowych w makroregionie funkcjonalnym Warszawy wynosiło 553,6 tys. osób, z tego poza Warszawą 299,2 tys. osób (31,8% zatrudnionych w gospodarce narodowej tego obszaru). W przeliczeniu na 1000 mieszkańców wynosiło średnio 70 osób (w miastach 138, w gminach 30). Wskaźnikami wyższymi od wymienionych cechowały się w całości województwa: białkopodlaskie, ciechanowskie, płockie i skierniewickie, niższymi zaś woj. stołeczne (bez Warszawy) oraz Warszawa. Szczegółowy obraz rozmieszczenia zatrudnienia w usługach rynkowych (ryc. 2) wskazuje jednak, że w dużej liczbie gmin, zwłaszcza w północno-wschodniej części makroregionu (z wyjątkiem woj. łomżyńskiego), spadało znacznie poniżej średniej. Głównym działem usług rynkowych pod względem zatrudnienia był obrót towarowy, w którym pracowało 199,6 tys. osób (35,9% zatrudnienia w sferze usług rynkowych), w tym poza Warszawą 100,4 tys. osób (33,6%). Drugie miejsce zajmował transport z łącznością, zatrudniający 166,9 tys. osób (29,9%), w tym poza Warszawą 108,0 tys. osób (36,6% wobec średniej krajowej wynoszącej 34,2%). Usługi bytowe zatrudniały 78,4 tys. osób (14,1%), w tym poza Warszawą 46,9 tys. osób (14,0%). Pozostałe działalności ze sfery usług rynkowych zatrudniały łącznie 19,6% (w tym poza Warszawą 14,7%) osób pracujących w tej sferze (tab. 6), przy czym głównym składnikiem tej grupy było zatrudnienie w gospodarce komunalnej.

HANDEL I GASTRONOMIA

Działalność handlowa i gastronomiczna jest prowadzona przez dwa sektory gospodarki. W sektorze uspołecznionym działają obecnie trzy najważniejsze dla handlu polskiego przedsiębiorstwa: Powszechna Spółdzielnia Spożywców „Społem” i Centrala Państwowego Handlu Wewnętrznego w miastach oraz Centralny Związek Spółdzielni Rolniczych „Samopomoc Chłopska” na wsi i w małych miastach (Werwicki 1984). Handel prywatny ma znaczenie marginesowe, a jego placówki występują niemal wyłącznie w miastach.

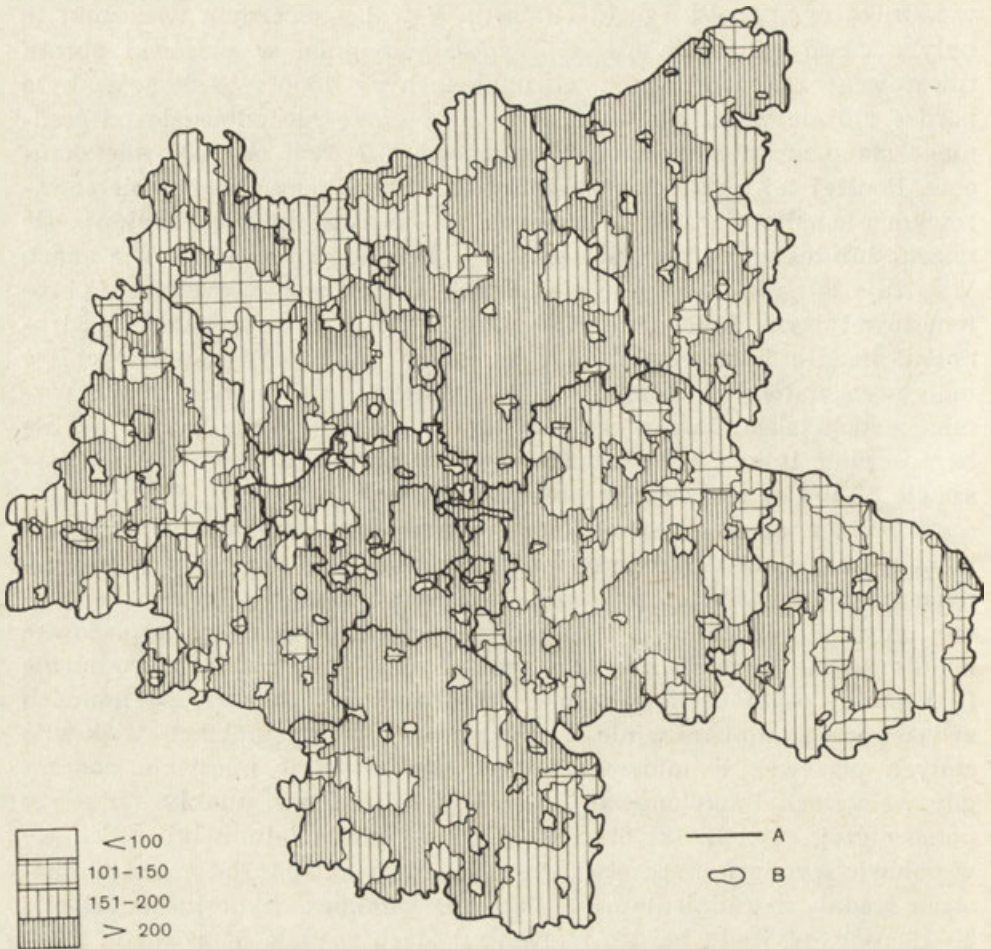
W 1978 r. w makroregionie funkcjonalnym Warszawy zatrudnienie w obrocie towarowym stanowiło około 8,3% zatrudnienia krajowego w tej dziedzinie. Z tej liczby 49,7% zatrudnionych było w Warszawie. W stosunku do liczby ludności średnia liczba zatrudnionych w obrocie towarowym była w makroregionie jako całości niemal identyczna ze średnią krajową i wynosiła 34,3 osoby na 1000 mieszkańców. Faktycznie jednak w Warszawie była znacznie większa (63,9 osób na 1000 mieszkańców), a w reszcie makroregionu mniejsza od średniej krajowej i wynosiła tylko 23,5 osób na 1000 mieszkańców.

Większość miast makroregionu położonych poza woj. stołecznym miała w 1978 r. wskaźniki zatrudnienia w obrocie towarowym wyższe od

wskaźnika ogólnopolskiego (dla miast). W woj. stołecznym wskaźniki te były z zasady znacznie niższe. Wyposażenie gmin w placówki obrotu towarowego mierzone liczbą zatrudnionych na 1000 mieszkańców było bardzo zróżnicowane, ale na znacznym obszarze nie odbiegało od średniego stanu ogólnopolskiego, wynoszącego 10,7 osób na 1000 mieszkańców. Poniżej tej wartości kształtowało się zatrudnienie w obrocie towarowym niemal wyłącznie w gminach, na obszarze których znajdują się miasta, lub też w gminach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie miast. Wskazuje to na koncentrację w miastach działalności związanych z obrotem towarowym. Inne dane wskazują, że dotyczy to zwłaszcza gastronomii, handlu hurtowego i biur zarządów organizacji handlowych, w mniejszym natomiast stopniu handlu detalicznego (Werwicki 1986). Wynika z nich także, że obsługą klientów w makroregionie zajmowało się bezpośrednio tylko 58,3% zatrudnionych w obrocie towarowym (w Warszawie 63,5%, w reszcie makroregionu 53,3%).

W 1978 r. średnie zatrudnienie w jednej placówce handlu uspołecznionego w gminach makroregionu funkcjonalnego Warszawy w nielicznych tylko przypadkach przekraczało 5 osób (10 gmin). Najczęściej jednak, gdyż w 262 gminach (66,4%), średnie zatrudnienie na 1 placówkę handlową nie przekraczało 2,5 osób. Szczególnie niskie zatrudnienie (1 i mniej osób) cechowało placówki handlowe położone w gminach związanych administracyjnie z miastami. W takich gminach większość stałych placówek handlowych koncentrowała się w miastach, podczas gdy we wsiach funkcjonowały niemal wyłącznie tzw. punkty sprzedaży pomocniczej, czyli kioski otwarte tylko w okresie letnim lub pracujące w połowie wymiaru czasu otwarcia normalnego sklepu. Natomiast w miastach średnie zatrudnienie na 1 placówkę handlową wynosiło najczęściej 5—10 osób. W wielu bardzo małych miastach spadało do poziomu 2,6—5 osób. Tylko w przypadku Wysmierzyc, w woj. radomskim, było niższe od 1 osoby. Wskaźnikami powyżej 10 osób na 1 placówkę, oprócz Warszawy, odznaczały się jeszcze tylko Ciechanów, Płock i Siedlce, a z gmin — gmina Grójec (w tej ostatniej wysoki wskaźnik może wynikać ze sposobu jego obliczania, opartego na ogólnym zatrudnieniu w obrocie towarowym, w obrębie którego mieści się zatrudnienie w skupie, prawdopodobnie bardzo wysokie z uwagi na sadowniczy charakter gminy).

W 1978 r. w Polsce na 1 uspołeczniony punkt handlu detalicznego przypadało 192 mieszkańców; w tym samym roku w całym makroregionie funkcjonalnym Warszawy 183 mieszkańców, a po wyłączeniu Warszawy — tylko 174. Oznaczałoby to, że wyposażenie makroregionu w placówki handlu detalicznego jest lepsze niż średnie w Polsce. Przy bliższej analizie okazuje się jednak, że niższy od średniego krajowego był tylko wskaźnik dla miast wynoszący 160 mieszkańców na 1 placówkę, przy czym nie dotyczyło to Warszawy i wielu innych miast woj. stołecznego (ryc. 3) oraz kilku miast w innych województwach. Jeśli

Ryc. 3. Liczba ludności na 1 uspołeczniony punkt handlowy w 1987 r.

A — granice województw, B — granice miast

Population number per one retail unit in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

natomiast analizuje się obszary wiejskie, to okazuje się, że przy średniej ogólnopolskiej 202 mieszkańców na 1 placówkę handlową, w makroregionie wskaźnik ten wynosił średnio 219 mieszkańców, przy czym najwyższy był w województwach: stołecznym (283 mieszkańców), skierniewickim (248 mieszkańców), radomskim (235 mieszkańców) i ostrołęckim (231 mieszkańców). Wskaźniki niższe od średnich miały tylko woj. białkopodlaskie (178 mieszkańców) i ciechanowskie (186 mieszkańców), położone z dala od Warszawy i źle z nią skomunikowane. Szczegółowy obraz przestrzennego zróżnicowania wysokości wskaźnika zwraca uwagę na fakt, że są one z reguły bardzo wysokie w bezpośrednim sąsiedztwie miast. Wskazuje to na znaczną koncentrację placówek handlu uspo-

łecznionego w miastach, kosztem obszarów wiejskich, w których z uwagi na zły stan infrastruktury technicznej uruchomienie placówek handlowych jest bardzo kosztowne, a w konsekwencji ogranicza się do zaspokojenia potrzeb najbardziej podstawowych. Wydaje się również, że zaniedbanie handlowe terenów wiejskich wynika również z monopolistycznego charakteru zasad organizacji handlu, wykluczających z handlu wiejskiego pion spółemowski i WPHW.

Zróźnicowanie przestrzenne makroregionu funkcjonalnego Warszawy w zakresie powierzchni ogólnej uspołecznionych sklepów, przypadającej na 1000 mieszkańców, nie odbiega w sposób istotny od zróźnicowania w zakresie wyposażenia w placówki handlu detalicznego.

Podsumowując zagadnienia częstotliwości występowania placówek handlowych oraz powierzchni ogólnej sklepów przypadającej na 1000 mieszkańców można stwierdzić, że z punktu widzenia obu analizowanych elementów trzy województwa (ostrołęckie, radomskie i stołeczne) są wyraźnie deficytowe w usługi handlowe. Dwa dalsze (łomżyńskie i skierniewickie), choć nieco lepiej wyposażone, wykazują również taki deficyt w wielu gminach. Łącznie tworzą one zwarty, południkowo rozciągnięty, pas obszarów z niedoborami wyposażenia w placówki handlu detalicznego, na którego skrajach zachodnim i wschodnim występują po dwa województwa lepiej wyposażone.

Istotnym miernikiem poziomu rozwoju handlu detalicznego jest wartość sprzedaży dóbr w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Jeśli wyłączy się z rozważań Warszawę, której handel ściąga klientów z całej Polski, z racji najpełniejszego w kraju wyboru oferowanych towarów, to okaże się, że w reszcie makroregionu funkcjonalnego Warszawy, poza woj. stołecznym, wartość sprzedanych dóbr na 1 mieszkańca była około 18% niższa od średniej w Polsce (Werwicki 1986), przy czym w gminach była niższa o ponad połowę i wynosiła zaledwie 12,6 tys. zł rocznie na 1 osobę. Należy to tłumaczyć z jednej strony faktem, że ludność wiejska część swych zakupów, zwłaszcza w zakresie artykułów trwałego użytku, dokonuje w miastach, z drugiej zaś niższymi wydatkami na zakup artykułów żywnościowych. Wskaźniki wykazują duże zróźnicowanie w poszczególnych gminach. Spadały one do wartości mniejszej od 10 tys. zł na 1 mieszkańca niemal we wszystkich gminach sąsiadujących z miastami. Generalnie niskie wartości cechowały gminy województw: ostrołęckiego, łomżyńskiego, radomskiego, siedleckiego, skierniewickiego i stołecznego, natomiast w województwach płockim, ciechanowskim i białkopodlaskim większość stanowiły gminy z wskaźnikami o wartościach zbliżonych do średniej makroregionalnej (bez Warszawy) oraz o wartościach od niej wyższych. Miasta, jako ośrodki koncentracji usług handlowych, cechowały się wskaźnikami wyższymi od średniej dla makroregionu. Jako cechę charakterystyczną można ponadto zanotować, że tylko w małych miastach wartość sprzedaży na 1 mieszkańca wyraźnie

przekraczała średnią dla miast makroregionu. W miastach większych wskaźniki oscylowały w pobliżu wartości średniej. Tylko w niektórych miastach woj. stołecznego spadały znacznie poniżej tej wartości.

Działalność gastronomiczna prowadzona jest w dwóch typach zakładów: otwartych i zamkniętych. Istniejące dane pozwalają zorientować się jedynie w zakresie działalności zakładów otwartych, ogólnie dostępnych dla konsumentów. Jakkolwiek znaczenie zamkniętej gastronomii jest ze społecznego punktu widzenia bardzo ważne, nie zmienia to jednak faktu, że jej zasięg obsługi jest ograniczony do małych grup społecznych, podczas gdy gastronomia otwarta służy całemu społeczeństwu. Poza tym, między wspomnianymi rodzajami działalności gastronomicznej, istnieje jeszcze jedna istotna różnica. Gastronomia zamknięta zaspokaja w zasadzie tylko podstawowe potrzeby żywieniowe, natomiast w gastronomii otwartej żywienie stanowi ważny, ale często drugorzędny cel odwiedzin klientów. Ważniejsza jest jej rola społeczno-kulturalna przejawiająca się w stworzeniu możliwości kulturalnego, wspólnego spędzania wolnego czasu.

W makroregionie funkcjonalnym Warszawy w 1978 r. było czynnych 2677 placówek gastronomii otwartej, zatrudniających około 25 tys. pracowników. W porównaniu z danymi ogólnopolskimi oznaczało to, że w makroregionie skupiającym 16,6% ludności kraju funkcjonowało 11,3% wszystkich zakładów gastronomicznych. Jeśli weźmie się dodatkowo pod uwagę, że połowa z nich skupiała się w samej Warszawie, to okaże się, że w reszcie makroregionu 1 zakład gastronomiczny przypadał na 3127 mieszkańców, a na 1 miejsce konsumenckie przypadały 54 osoby. Działalność gastronomiczna w makroregionie (bez Warszawy), dysponowała więc w stosunku do liczby mieszkańców zaledwie połową tej liczby zakładów i miejsc konsumenckich, jaka by wynikała ze średnich krajowych. Szczegółowe dane dla miast i gmin wykazują, że większość zakładów gastronomicznych, a zwłaszcza miejsc konsumenckich skupiała się w miastach, które cechowały się wskaźnikami o wartościach oscylujących wokół średniej krajowej lub nieco wyższych, ale nie przekraczających średniej dla makroregionu. W gminach natomiast wskaźniki liczby ludności przypadającej na 1 miejsce konsumenckie były przeważnie ponad dwukrotnie od tej średniej wyższe. Ponadto w znacznej liczbie gmin, zwłaszcza sąsiadujących z miastami, w ogóle nie było zakładów gastronomicznych. Zbliżona sytuacja panowała w zakresie wartości sprzedaży na 1 mieszkańca (w gastronomii uspołecznionej). W większości gmin makroregionu wartość świadczonych usług gastronomicznych była niższa od średniej makroregionalnej lub równa zero. Wyższe wartości świadczeń występowały tylko w miastach, i to nie wszystkich, oraz w gminach o wybitnych funkcjach rekreacyjnych (np. gmina Nieporęt w woj. stołecznym). Nieco wyższe wskaźniki występowały także w woj. łomżyńskim i radomskim, w siedleckim, skierniewickim i stołecznym zaś (bez

Warszawy) były znacznie niższe. Od tego obrazu odbiegała tylko Warszawa, która z uwagi na swój stołeczny charakter, a także z racji utrzymującej się wśród jej mieszkańców tradycji częstego korzystania z placówek gastronomicznych, miała dobrze rozwiniętą sieć tych placówek, a ponadto dysponowała zakładami o dużym średnim zatrudnieniu i wysokich obrotach.

Źródeł lepszego niż w gminach wyposażenia miast w placówki handlowe i gastronomiczne, wynikającego przede wszystkim z przesłanek ekonomicznych oraz infrastrukturalnych, należy prawdopodobnie także doszukiwać się w sposobie organizacji handlu. PSS „Społem” jest odpowiedzialna za miejski handel artykułami konsumpcyjnymi oraz gastronomią, a poza tym zajmuje się tylko koordynacją produkcji bezalkoholowych napojów chłodzących. Ponadto w dziedzinie handlu miejskiego jest wspierana, a równocześnie mobilizowana przez równie wyspecjalizowaną Centralę Państwowego Handlu Wewnętrznego, organizatora obrotu nieżywnościowymi artykułami konsumpcyjnymi w miastach. Na dodatek oba te przedsiębiorstwa ograniczają swą działalność tylko do miast większych i administracyjnie niezależnych, pozostawiając małe miasta, ośrodki miast-gmin w wyłącznej gestii gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Ogromny zakres działalności gospodarczej, znacznie wykraczający poza działalność handlową i obejmujący także produkcję artykułów spożywczych oraz skup produktów rolnych, odbija się ujemnie na możliwościach sprawnego funkcjonowania tej organizacji. Większą uwagę przykłada się prawdopodobnie do spraw skupu, ważnych w skali ogólnokrajowej, uznając sprawy handlu detalicznego i gastronomii za relatywnie mniej istotne.

TRANSPORT I ŁĄCZNOŚĆ

Główną treścią działalności transportu są odpłatne przewozy ładunków na zlecenie różnych klientów. Drugim podstawowym zadaniem transportu jest odpłatny przewóz ludzi. Czynnikiem odpłatności oraz założeniem, że wszelka działalność, której rezultatem nie ma namacalnej formy materialnej jest usługą, skłaniają do zaliczenia działalności transportowych do typu usług rynkowych. Zaliczenie do nich działalności łącznościowej nie budzi zastrzeżeń. Zarówno działalność poczty, jak telefonów czy telegrafu ma bowiem charakter czysto usługowy i jest prowadzona odpłatnie.

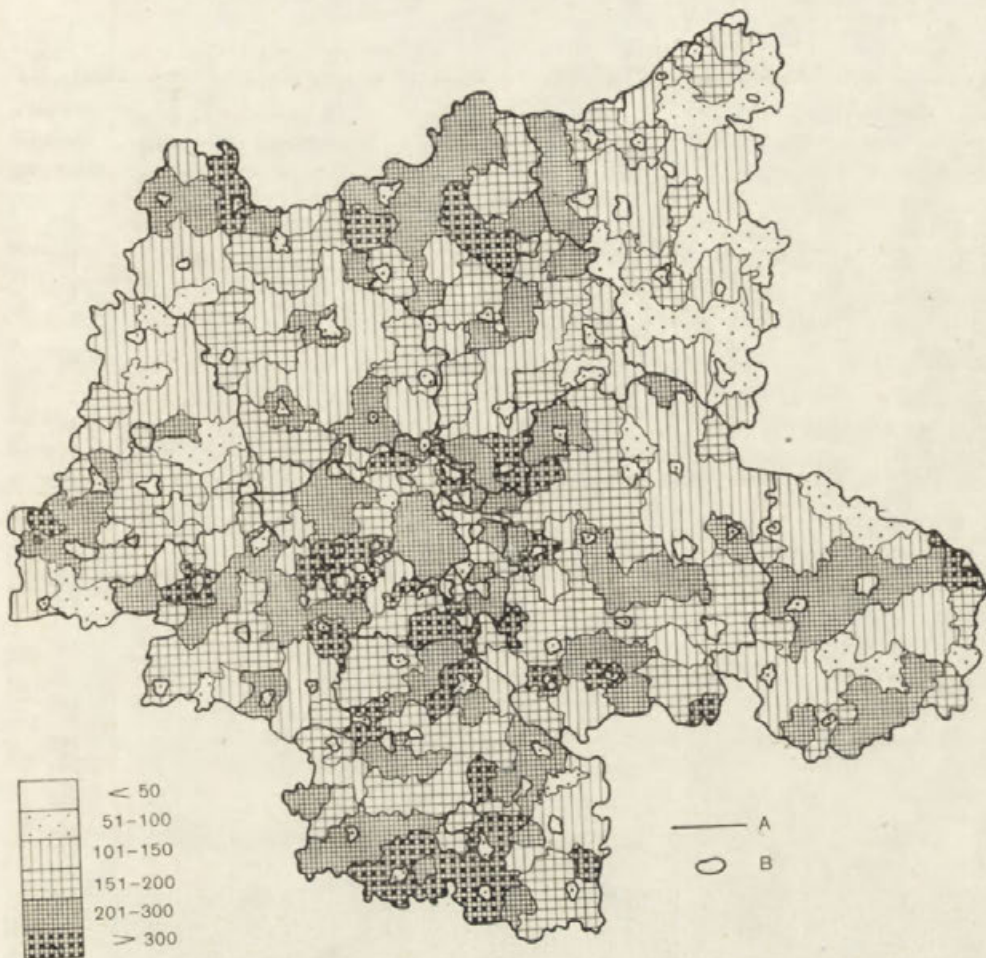
Zagadnienia potoków ładunków i osób jak również gęstości sieci transportowej oraz jej przystosowania do potrzeb nie będą tutaj poruszane. Rozważane będzie tylko zatrudnienie w transporcie i łączności, po pierwsze dlatego, że jego udział w strukturze zatrudnienia jest znaczny, a ponadto dlatego, że niektóre rodzaje usług transportowych mają tendencje do znacznej koncentracji, co w konsekwencji wywiera ogrom-

ne piętno na funkcjach wielu osiedli. Zbiorcze zestawienie zatrudnienia w transporcie i usługach (Werwicki 1985) wskazuje, że większość obszaru makroregionu, w tym także Warszawa, cechuje się niskimi — w porównaniu ze średnią krajową — udziałami zatrudnienia w transporcie i łączności. W niektórych rozrzuconych jednostkach administracyjnych, najczęściej gminach, udział tego zatrudnienia przekracza jednak dwukrotnie średnią krajową. Zazwyczaj są to jednostki, w których znajdują się urządzenia przeładunkowe związane z transportem kolejowym lub stacje rozrządowe. Do nich zaliczyć trzeba np. gminy Terespol, Małkinie Górna, Nasielsk, Działdowo, Łowicz, Pilawę (obecnie miasto) oraz miasta Kutno i Łuków. Niekiedy wysokie udziały zatrudnienia w transporcie wynikały z bliskości wielkich zakładów przemysłowych wymagających obsługi transportowej, jak np. w gminie Wierzbica, istnienia baz komunikacji autobusowej, jak np. w Błoniu czy Grójcu. Warszawa, pomimo niskiego udziału transportu i łączności w zatrudnieniu w usługach rynkowych, stanowiła wielkie centrum transportowo-łącznościowe o największym bezwzględnym zatrudnieniu w tym dziale usług w Polsce, wynoszącym niemal 59 tys. osób.

USŁUGI BYTOWE

Oprócz niezależnego, zrzeszonego w cechach, rzemiosła prywatnego usługi bytowe obejmują także działalność usługową prowadzoną pod patronatem Centralnego Związku Spółdzielczości Pracy, głównie w miastach, a na terenach wiejskich pod patronatem Centralnego Związku Spółdzielni Rolniczych „Samopomoc Chłopska”. W przeciwieństwie do handlu i gastronomii usługi bytowe są dotychczas zdominowane przez rzemiosło prywatne, które działa zarówno w miastach jak i na wsi, gdzie jego udział jest zresztą znacznie wyższy. Przyczyną tego jest m. in. niezbyt rozwinięta sieć placówek usługowych CZSR „Samopomoc Chłopska”.

W makroregionie funkcjonalnym Warszawy gęstość sieci placówek świadczących usługi bytowe była w 1978 r. wyższa niż w całej Polsce. Poniżej średniej spadała tylko w Warszawie oraz w gminach województw: radomskiego, siedleckiego, skierniewickiego i stołecznego. W poszczególnych miastach i gminach kształtowała się jednak rozmaicie. Najkorzystniejsze wskaźniki liczby osób przypadających na 1 placówkę świadczącą usługi bytowe miały gminy woj. łomżyńskiego i ciechanowskiego oraz północnej części woj. płockiego. Równie dobre wskaźniki miały wszystkie miasta (ryc. 4). Trzeba jednak zwrócić uwagę, że miasta woj. stołecznego (bez Warszawy) miały wśród nich wskaźniki najmniej korzystne. Większość gmin woj. radomskiego, skierniewickiego i stołecznego oraz znaczna część gmin w woj. ostrołęckim, płockim i siedleckim miała wskaźniki bardzo niekorzystne, przekraczające nie tylko średnią

Ryc. 4. Liczba ludności na 1 placówkę świadczącą usługi bytowe w 1978 r.

A — granice województw, B — granice miast

Population number per one handicraft workshop in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

makroregionalną, lecz krajową (181 mieszk. na 1 placówkę usługową). Wielkość placówek usługowych mierzona liczbą zatrudnionych była jednak w makroregionie znacznie mniejsza od ogólnokrajowej. Wprawdzie w miastach była ona niekiedy (woj. płockie, radomskie, siedleckie i skierniewickie) zbliżona do średniej krajowej, ale w gminach rzadko przekraczała połowę tej wartości (tab. 7). Pomimo dość gęstej sieci placówek usługowych, mała ich wielkość, rzadko przekraczająca 2 zatrudnionych na zakład, sprawiała, że wartość usług bytowych w przeliczeniu na 1 mieszkańca była w makroregionie bardzo niska i kształtowała się na poziomie znacznie niższym od średniej krajowej (Werwicki 1983).

Z uwagi na ogromną różnorodność potrzeb, o stopniu zaspokojenia

Placówki i zatrudnienie w usługach bytowych w 1978 r.

Jednostki terytorialne		Liczba placówek usługowych*		Liczba zatrudnionych			Liczba ludności na 1 placówkę usługową
		ogółem	uspołecz- nione	ogółem w tys.	w placów- kach uspo- łeczni- onych	na 1 pla- cówkę ogółem	
Polska		193 941	58 798	445,1	222,2	2,3	181
Makroregion							
	o	37 135	9 280	78,3	35,2	2,1	158
	m	21 789	6 861	59,6	32,0	2,7	145
	g	15 346	2 419	18,7	3,2	1,2	173
Warszawa		7 672	2 570	31,5	19,7	4,5	203
Makroregion (bez Warszawy)							
	o	29 463	6 710	46,9	15,5	1,6	146
	m	14 117	4 291	28,3	12,3	2,0	114
	g	15 346	2 419	18,7	3,2	1,2	173
Województwa:							
bialskopodlaskie							
	o	2 127	401	2,9	0,9	1,4	133
	m	779	230	1,4	0,7	1,8	102
	g	1 348	171	1,5	0,2	1,1	150
ciechanowskie							
	o	3 189	773	4,5	1,3	1,4	127
	m	1 435	459	2,6	1,0	1,8	82
	g	1 754	314	1,9	0,3	1,1	162
łomżyńskie							
	o	3 169	552	4,1	1,1	1,3	102
	m	1 243	349	2,0	0,8	1,6	72
	g	1 926	203	2,1	0,3	1,1	118
ostrołęckie							
	o	2 247	526	3,0	0,8	1,3	162
	m	933	279	1,5	0,5	1,6	104
	g	1 314	247	1,5	0,3	1,1	118
płockie							
	o	3 819	818	6,6	2,1	1,7	128
	m	1 761	477	4,0	1,7	2,3	113
	g	2 058	341	2,6	0,4	1,2	141
radomskie							
	o	4 104	1 293	7,6	3,5	1,9	169
	m	2 200	959	5,2	3,0	2,3	127
	g	1 904	334	2,4	0,5	1,3	218
siedleckie							
	o	3 928	866	6,2	2,1	1,6	156
	m	1 388	470	3,1	1,5	2,2	110
	g	2 540	396	3,1	0,6	1,2	182
skierniewickie							
	o	2 565	583	4,2	1,4	1,6	154
	m	1 315	391	2,7	1,2	2,0	115
	g	1 250	192	1,5	0,2	1,2	194
stołeczne (bez Warszawy)							
	o	4 315	898	7,9	2,3	1,8	164
	m	3 063	677	5,8	1,9	1,9	144
	g	1 252	221	2,1	0,4	1,6	214

* bez punktów przyjęć i punktów świadczenia usług

Źródło: Roczniki statystyczne województw 1979; Rocznik Statystyczny GUS 1979 i obliczenia własne

o, m, g — patrz tabela 6

popytu na usługi bytowe lepiej niż liczba i wielkość placówek świadczy ich struktura branżowa. W 1978 r. wśród zakładów rzemieślniczych Polski dominowały placówki tzw. rzemiosł przemysłowych stanowiące 63,5% wszystkich placówek. Znaczącą grupę (29,0%) tworzyły także zakłady rzemiosł budowlanych. Zakłady rzemiosł obsługujących rolnictwo oraz rzemiosł z zakresu gospodarki komunalnej, ochrony zdrowia, kultury fizycznej z turystyką i tzw. pozostałych stanowiły zaledwie 7,5% wszystkich placówek. Struktura branżowa placówek rzemieślniczych w makroregionie (przy pominięciu Warszawy) była niemal identyczna z ogólnopolską (tab. 7). Natomiast w Warszawie zakłady rzemiosł przemysłowych stanowiły aż 77%. Podobna sytuacja istniała w woj. stołecznym. Jest rzeczą zaskakującą, że w obszarze o szczególnym gęstym mieszkaniowym, jakim jest całe woj. stołeczne, udział rzemiosł budowlanych, a także produkujących materiały budowlane był najniższy w całym makroregionie i znacznie niższy niż średnio w Polsce. Wyższy natomiast niż w Polsce był w woj. stołecznym udział usług elektrotechnicznych i elektronicznych oraz chemicznych.

Z analizy usług bytowych wynika, że makroregion funkcjonalny Warszawy jako całość odbiegał od innych rejonów Polski zasadniczo in minus tylko pod względem wielkości placówek usługowych, a nie ich liczby i różnorodności. Znaczne odchylenia od standardu średniego wykazywały niekiedy poszczególne części makroregionu.

POZOSTAŁE RODZAJE USŁUG RYNKOWYCH

Pozostałe, dotychczas nie omówione, rodzaje usług rynkowych to: gospodarka komunalna, finanse i ubezpieczenia oraz różne inne sporadycznie występujące usługi. W skali kraju zatrudniały one w 1978 r. 538,1 tys. osób, czyli 16,9% ogółu pracujących w usługach rynkowych. W makroregionie funkcjonalnym Warszawy zatrudnienie w pozostałych rodzajach usług wynosiło 108,8 tys. osób, co stanowiło 19,6% ogółu zatrudnionych w usługach rynkowych (tab. 8). Z uwagi na swój charakter większość tych usług skupiała się w miastach (92,9%).

Usługi w zakresie gospodarki komunalnej (ok. 60% zatrudnienia w pozostałych usługach rynkowych) dotyczyły takich działalności, jak zaopatrzenie w wodę i usuwanie nieczystości, ogrzewanie i oświetlenie. Organizowane były odpłatnie przez specjalne służby miejskie. Na terenie gmin prawie nie występowały. Usługi w zakresie obsługi operacji finansowych są w Polsce, a tym samym w makroregionie funkcjonalnym Warszawy, zorganizowane ogólnie, a liczba placówek i ich ranga zależą od wielkości obsługiwanego terenu oraz wielkości przepływów finansowych. W 1978 r. zatrudniały one około 20% osób pracujących w pozostałych usługach rynkowych. Organizacja służb finansowych opierała się na trzech instytucjach. Instytucją naczelną był Narodowy Bank Polski.

Zatrudnienie w pozostałych rodzajach usług rynkowych w 1978 r.

Jednostki terytorialne	Ogółem		W miastach	
	liczba	%*	liczba	%*
Polska	538 088	16,9	498 801	•
Makroregion	108 773	19,6	101 022	21,2
Warszawa	64 876	25,5	64 876	25,5
Makroregion (bez Warszawy)	43 897	14,7	36 146	16,2
województwa:				
bialskopodlaskie	3 068	12,3	2 418	17,2
ciechanowskie	4 463	14,9	3 831	17,8
łomżyńskie	3 739	17,3	3 066	17,3
ostrołęckie	3 375	14,4	2 680	15,9
płockie	6 013	14,9	5 107	16,1
radomskie	8 150	16,7	6 940	18,3
siedleckie	5 313	12,6	4 021	13,5
skierniewickie	4 340	15,0	3 639	15,7
stołeczne (bez Warszawy)	5 436	13,6	4 444	13,7

Zródło: dane GUS i obliczenia własne

* w stosunku do całego zatrudnienia w usługach rynkowych

W każdym mieście wojewódzkim funkcjonował oddział wojewódzki, któremu podlegały tzw. oddziały operacyjne, będące odpowiednikiem dawnych oddziałów powiatowych, z tym że nie wszystkie były miasta powiatowe miały takie oddziały. W 1978 r. działały w makroregionie 44 oddziały operacyjne: po 3 w woj. bialskopodlaskim i radomskim, po 4 w łomżyńskim i ostrołęckim, po 5 w ciechanowskim i płockim, po 6 w siedleckim i skierniewickim oraz 7 w woj. stołecznym (bez Warszawy). Na niższym poziomie w niemal wszystkich gminach działały Banki Spółdzielcze, podległe odpowiedniemu Oddziałowi Operacyjnemu NBP. Dwie dalsze instytucje finansowe to Państwowy Zakład Ubezpieczeń i Zakład Ubezpieczeń Społecznych, obie zorganizowane na podobnych zasadach: w miastach wojewódzkich znajdowały się ich oddziały wojewódzkie, a w okręgach (dawnych powiatach) inspektoraty. W 1978 r. działała jeszcze jedna odrębna instytucja finansowa, obecnie wchłonięta przez NBP. Była nią Powszechna Kasa Oszczędności, która prócz oddziałów wojewódzkich miała także nieliczne oddziały rejonowe.

Poza wyżej wymienionymi istnieje jeszcze wiele różnorodnych, bardzo wyspecjalizowanych, a występujących niezmiernie rzadko działalności usługowych, skupionych w zasadzie w miastach. Zalicza się do nich np. usługi poligraficzne. W sumie zatrudniały one, podobnie jak usługi finansowe, około 20% osób pracujących w pozostałych rodzajach usług rynkowych. W skali ogólnego zatrudnienia były to jednak liczby niezbyt wielkie.

SFERA USŁUG SPOŁECZNO-KULTURALNYCH

Równoległe z usługami gwarantującymi należyty poziom codziennego, materialnego bytu ludności, pełnione są usługi w zakresie potrzeb niematerialnych, takich jak oświata, nauka, zdrowie, kultura i wypoczynek. W społeczeństwach rozwiniętych są one zazwyczaj pełnione przez instytucje organizowane przez państwo i w mniejszym lub większym stopniu finansowane ze środków społecznych.

Rozmiary zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych idą w parze z ich znaczeniem dla gospodarki kraju oraz z częstotliwością występowania odpowiednich placówek usługowych. W 1978 r. w makroregionie funkcjonalnym Warszawy sfera usług społeczno-kulturalnych zatrudniała 385 tys. osób, czyli niecałe 22% czynnych zawodowo poza rolnictwem i około 35% zatrudnionych w usługach. Odpowiednie liczby dla całej Polski były następujące: zatrudnienie w sferze usług społeczno-kulturalnych wynosiło 2005 tys. osób, czyli 17,7% zatrudnienia pozarolniczego i 37% całego zatrudnienia w usługach. W stosunku do całego zatrudnienia pozarolniczego, zatrudnienie w usługach społeczno-kulturalnych w makroregionie było wyższe niż średnio w Polsce, a to z uwagi na mniejszy udział zatrudnienia w produkcji. W porównaniu jednak do zatrudnienia w usługach udział usług społeczno-kulturalnych był w makroregionie niższy niż w Polsce. W samej Warszawie pracowało w sferze usług społeczno-kulturalnych 207,3 tys. osób, czyli 26% całego zatrudnienia pozarolniczego i około 42% zatrudnionych w usługach. Porównane z danymi ogólnopolskimi liczby te wskazują na ogromną koncentrację sfery usług społeczno-kulturalnych w stolicy. Reszta makroregionu była w nie wyposażona bardzo słabo. Ogólne zatrudnienie w usługach społeczno-kulturalnych poza Warszawą, wynoszące w 1978 r. 177,9 tys. osób, stanowiło zaledwie 18,8% zawodowo czynnych poza rolnictwem i 35% pracujących w usługach. Na dodatek około 25% tego zatrudnienia koncentrowało się w woj. stołecznym (tab. 9). Dodatkową cechą zatrudnienia w sferze usług społeczno-kulturalnych w makroregionie było zróżnicowane znaczenie jego działów nie tylko w poszczególnych województwach, lecz także w miastach i na wsi. Udziały zatrudnienia w oświacie były w gminach niemal o połowę wyższe niż w miastach, co wskazywało, że stanowiła ona tam główny typ usług społecz-

Tabela 9

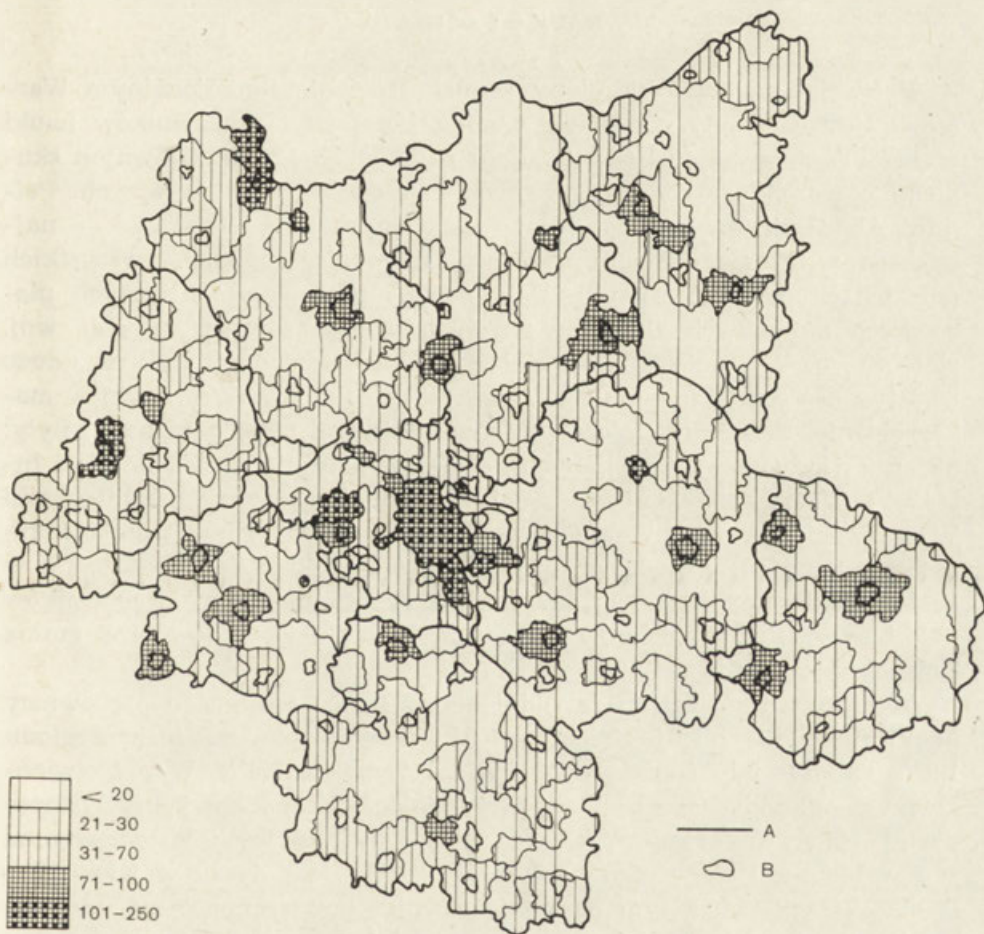
Zatrudnienie w usługach społeczno-kulturalnych w 1978 r.

Jednostki terytorialne	Ogółem		w tym:											
	liczba w tys.	na 1000 mk	nauka i oświata		służba zdrowia i opieka społeczna		kultura i sztuka		pozostałe działy usług społeczno-kulturalnych					
									ogółem		gosp. mieszka- niowa		kultura fizy- czna i wypo- czynek	
			liczba w tys.	%	liczba w tys.	%	liczba w tys.	%	liczba w tys.	%	liczba w tys.	%	liczba w tys.	%
Polska	2 005,4	57	934,9	46,5	605,4	30,2	93,2	4,6	371,9	18,6	182,9	9,1	101,9	5,0
Makroregion	385,2	66	199,4	51,8	96,2	24,8	25,6	6,7	64,0	16,7	32,8	8,5	18,0	4,5
Warszawa	207,3	134	108,0	52,1	39,3	19,0	18,3	8,8	41,7	20,1	21,3	10,3	13,5	0,6
Makroregion (bez Warszawy)	177,9	42	91,4	51,5	56,9	31,6	7,3	4,2	22,3	12,7	11,5	6,5	4,5	2,5
województwa:														
białkopodlaskie	11,0	38	5,7	51,8	3,3	30,0	0,5	4,6	1,5	13,6	0,7	6,3	0,3	2,7
ciechanowskie	15,1	37	8,1	53,6	4,8	31,8	0,4	2,7	1,8	11,9	0,7	4,9	0,3	1,8
łomżyńskie	11,2	34	5,8	51,8	3,7	33,0	0,5	4,5	1,2	10,7	0,6	5,1	0,4	3,8
ostrołęckie	12,9	35	6,8	52,7	4,0	31,0	0,4	3,1	1,7	13,2	0,8	6,0	0,4	3,1
płockie	20,7	42	9,6	46,4	7,1	34,3	0,9	4,3	3,1	15,0	1,4	6,8	0,6	2,7
radomskie	27,1	39	13,7	50,5	8,2	30,3	1,5	5,5	3,7	13,7	2,0	7,3	0,9	3,5
siedleckie	20,2	33	11,2	55,4	6,7	33,2	0,4	2,0	1,9	9,4	0,9	4,5	0,4	2,0
skierniewickie	16,1	41	8,0	49,7	5,3	32,9	0,6	3,7	2,2	13,7	1,3	7,9	0,3	1,9
stołeczne	43,6	48	22,5	51,6	13,8	31,7	2,1	4,8	5,2	11,9	3,2	7,3	0,9	2,0
(bez Warszawy)														

Źródło: dane GUS, obliczenia własne.

no-kulturalnych. Ciekawym szczegółem były także wyższe od średnich gminne udziały zatrudnienia w kulturze i sztuce. Zatrudnienie w służbie zdrowia oraz w kulturze fizycznej i wypoczynku koncentrowało się natomiast w miastach, choć w gminach udziały służby zdrowia zajmowały drugie miejsce pod względem wysokości.

Odrębne zagadnienie stanowi wielkość zatrudnienia w sferze usług społeczno-kulturalnych w przeliczeniu na mieszkańców poszczególnych jednostek administracyjnych. W całym makroregionie wynosiło ono średnio 66 osób na 1000 mieszkańców; w Warszawie — 134 osoby, a w reszcie makroregionu — 42 osoby. W pobliżu tej ostatniej wartości lub

Ryc. 5. Zatrudnienie w usługach społeczno-kulturalnych na 1000 mieszkańców w 1978 r.

A — granice województw, B — granice miast

Persons employed in socio-cultural services per 1000 inhabitants in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

niecو powyżej kształtowały się wskaźniki dla większości obszaru woj. stołecznego, a także większości miast wraz z sąsiednimi równoimiennymi gminami, przy czym znaczniejsze przekroczenie średniej cechowało tylko wskaźniki dla miast większych oraz o pewnej specyfice funkcjonalnej, jak np. Otwock i Konstancin (ryc. 5). W większości gmin makroregionu, a także w wielu małych miast liczba zatrudnionych w usługach społeczno-kulturalnych na 1000 mieszkańców spadała poniżej 30 osób, a w znacznej liczbie gmin spadała nawet poniżej 20 osób. Były to prawie wyłącznie gminy, w których pracujący w oświacie lub w służbie zdrowia stanowili niemal całe zatrudnienie w usługach społeczno-kulturalnych.

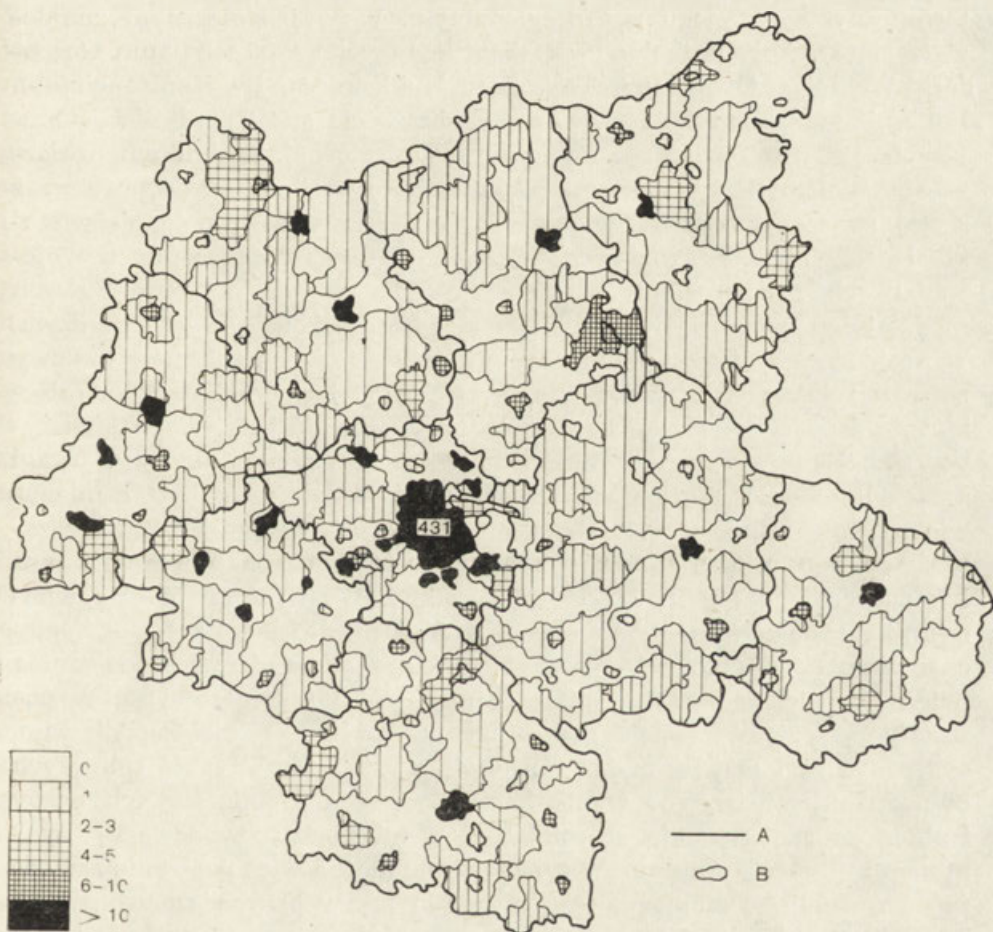
NAUKA I OŚWIATA

Potencjał naukowy skupiony w makroregionie funkcjonalnym Warszawy jest ogromny. Oceniany według liczebności pracowników nauki w 1978 r. stanowił 45,3% potencjału naukowego Polski. Głównym skupieniem wszelkiego rodzaju placówek naukowych, szkół wyższych, Polskiej Akademii Nauk i instytutów resortowych była Warszawa — największe w Polsce centrum naukowe, zatrudniające 35,6% wszystkich polskich pracowników nauki. Dalsze 6,7% pracowało w licznych placówkach naukowych zlokalizowanych poza Warszawą w obrębie woj. stołecznego. W sumie w woj. stołecznym zatrudnionych było w nauce 66,6 tys. osób, co stanowiło 93,4% wszystkich pracowników nauki w makroregionie. Poza woj. stołecznym znaczniejszymi ośrodkami nauki były: Skierniewice (1062 zatrudnionych), siedziba Instytutu Sadownictwa i Instytutu Warzywnictwa, Płock (771 zatrudnionych) z filią Politechniki Warszawskiej oraz Radom (603 zatrudnionych) z Wyższą Szkołą Inżynierską. Ponadto w Siedlcach działała Wyższa Szkoła Pedagogiczna, a w Białej Podlaskiej filia warszawskiej AWF. Skupieniami pracowników nauki były także Ciechanów i Pułtusk, Pionki i Żyrardów oraz gmina Kołbiel.

W stosunku do całego zatrudnienia w nauce i oświacie pracownicy nauki stanowili w woj. stołecznym 51,0%, w reszcie zaś makroregionu 1,9%, podczas gdy średnia ogólnopolska wynosiła 7,9%. W przeciwieństwie do sporadycznego występowania placówek naukowych, występowanie placówek oświatowych ma charakter powszechny, co wynika z powszechnego obowiązku pobierania nauki przez dzieci w wieku 7—15 lat. W związku z tym pozostaje również powszechność zatrudnienia w oświacie i wychowaniu, a także jego relatywna wielkość w porównaniu z zatrudnieniem w innych działach usług społeczno-kulturalnych (tab. 9). W miastach przekraczała ona nieznacznie 40% wielkości całego zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych, w gminach natomiast z zasady — 70% (w niektórych przypadkach, w sąsiedztwie miast, na-

wet 90% — w gminach tych działalność w zakresie usług społeczno-kulturalnych ograniczała się niemal wyłącznie do działalności oświatowej).

Najliczniej reprezentowanym typem placówki oświatowej były oczywiście szkoły podstawowe, rozmieszczone w zasadzie proporcjonalnie w stosunku do liczby dzieci w wieku szkolnym. Inaczej kształtowała się obsada nauczycielska. W Warszawie na 1 nauczyciela szkoły podstawowej przypadało aż 25 uczniów, w reszcie zaś makroregionu — 21,3, przy czym w połowie województw wskaźnik ten był wyższy. Warszawa miała za mało szkół w stosunku do potrzeb, te zaś, które istniały były niemal dwukrotnie większe niż szkoły położone poza jej granicami. Nie byłoby to zjawiskiem negatywnym, gdyby równocześnie w tych szkołach

Ryc. 6. Liczba szkół zawodowych w jednostce administracyjnej w 1978 r.

A — granice województw, B — granice miast

Vocational schools per one administrative unit in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

liczba uczniów przypadająca na 1 nauczyciela nie była prawie o 20% wyższa niż w szkołach pozawarszawskich.

Drugie miejsce pod względem liczebności placówek, liczby uczniów, a także częstotliwości występowania zajmowały w 1978 r. szkoły zawodowe wszelkiego stopnia (ryc. 6). Głównymi ośrodkami szkolnictwa zawodowego były miasta, zwłaszcza były miasta powiatowe. Zazwyczaj oprócz szkół zasadniczych skupiały one także średnie i policealne szkoły zawodowe, niekiedy bardzo specjalistyczne, których uczniowie rekrutowali się często z bardzo rozległych obszarów, nawet spoza makroregionu. Warszawa, na 431 szkół zawodowych, miała 10 szkół tzw. unikalnych, jedynych w całej Polsce, jak np. technika elektroniczne, księgarskie, kolejowe i medyczne, a ponadto 9 średnich i policealnych szkół technicznych o zasięgu ponadregionalnym. W woj. stołecznym znajdowały się 3 szkoły unikalne: w Dębem k. Serocka — Technikum Gospodarki Wolnej, w Otwocku — Technikum Nukleonczne i w Konstancinie — Policealne Studium Medyczne, a ponadto wiele szkół rzadko występujących, jak np. Technikum Papiernicze w Jeziornej, Technikum Szklarskie w Wołominie i Technikum Elektroniczne w Błoniu. Warszawa wraz z woj. stołecznym posiada więc ogromny i zróżnicowany potencjał w zakresie szkolnictwa zawodowego wszelkiego typu. W pozostałych województwach makroregionu profil kształcenia w szkołach zawodowych rzadziej występujących wiązał się w zasadzie z ich typem gospodarczym. W woj. płockim na przykład, występowały szkoły chemiczne i budowy maszyn rolniczych, w radomskim — skórzane i chemiczne, w ostrołęckim — drzewne i ogrodnicze. Nie sposób wymienić tutaj wszystkich typów szkół zawodowych działających w makroregionie, choćby z uwagi na ich liczebność. Warto jednak wspomnieć jeszcze jeden typ, a mianowicie szkoły rolnicze. Są to bowiem najczęściej występujące szkoły zawodowe, a poza tym niemal jedyne, jakie istnieją poza obrębem miast. Ich znaczenie dla gospodarki jest ogromne. Występowały dość równomiernie, zwłaszcza na obszarach woj. skierniewickiego, płockiego, ciechanowskiego i północnej części ostrołęckiego, gdzie niemal każda gmina położona z dala od miasta miała co najmniej 1 szkołę rolniczą. W pozostałych województwach makroregionu, zwłaszcza białkopodlaskim, stołecznym i łomżyńskim, częstotliwość występowania szkół rolniczych była znacznie niższa, co wynikało równocześnie z mniejszej ich liczby i z koncentracji szkolnictwa rolniczego w miastach spowodowanej czynnikiem infrastrukturalnym. W tym zakresie można więc ponownie zauważyć dwudzielność makroregionu, podobnie jak w przypadku usług rynkowych. Część zachodnia i północno-zachodnia makroregionu była lepiej wyposażona w szkolnictwo rolnicze niż części północno-wschodnia, wschodnia i południowa. Wraz z wcześniej stwierdzonym faktem, że oświata stanowi co najmniej 3/4 wszelkich usług społeczno-kulturalnych występujących na tym obszarze, świadczy to, że południowo-wschodnia

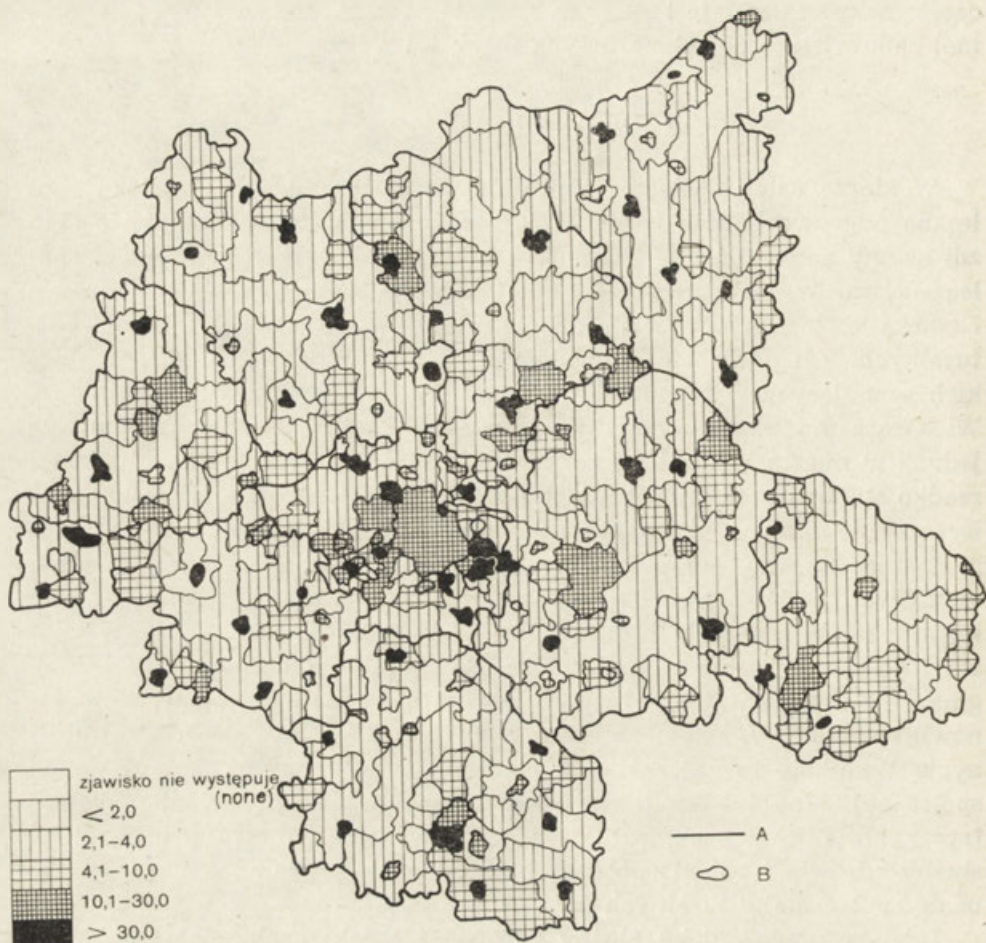
część makroregionu jest — poza oświatą stopnia podstawowego — niemal całkowicie pozbawiona innych usług tej sfery.

SŁUŻBA ZDROWIA I OPIEKA SPOŁECZNA

W sferze usług społeczno-kulturalnych służba zdrowia i opieka społeczna odgrywa bardzo istotną rolę zarówno w zakresie dbałości o stan zdrowotny społeczeństwa, jak i w zakresie ogólnego poziomu życia społeczeństwa. W makroregionie funkcjonalnym Warszawy służba zdrowia i opieka społeczna zajmowała drugie miejsce wśród usług społeczno-kulturalnych. Zatrudniała ona bowiem poza Warszawą około 30% wszystkich pracujących w tej sferze usług; w Warszawie tylko 18,6% (tab. 9). Większość pracowników służby zdrowia i opieki społecznej skupiała się jednak w miastach (szpitale, przychodnie specjalistyczne). Poza miastami rzadko stanowili oni więcej niż 15% ogółu pracowników sfery usług społeczno-kulturalnych. Z uwagi na powszechność zapotrzebowania na usługi służby zdrowia, jej placówki występowały niemal wszędzie. Gminy, w których w 1978 r. nie zarejestrowano pracowników służby zdrowia i opieki społecznej były nieliczne, z zasady położone w sąsiedztwie miasta i noszące tę samą co one nazwę. Równocześnie występowały jednak gminy, w których pracownicy służby zdrowia i opieki społecznej stanowili ponad 40% ogółu zatrudnionych w usługach społeczno-kulturalnych. Wynikało to najczęściej z położenia w ich obrębie domów opieki społecznej, albo też szpitali specjalistycznych, zakaźnych lub psychiatrycznych. Miasta cechowały zazwyczaj wysokie udziały pracowników służby zdrowia i opieki społecznej wśród ogółu zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych (ryc. 7).

Udziały pracowników służby zdrowia i opieki społecznej w ogólnej liczbie zatrudnionych w usługach społeczno-kulturalnych korespondowały zazwyczaj z liczbą tego typu pracowników w stosunku do liczby ludności obsługiwanej. W gminach, w których pracownicy służby zdrowia i opieki społecznej stanowili mniej niż 15% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych, na 1000 mieszkańców przypadało na ogół mniej niż 2 pracowników służby zdrowia i opieki społecznej, w gminach zaś o najwyższych udziałach — ponad 10 na 1000 mieszkańców (w szczególnych wypadkach ponad 30: Kowala w woj. radomskim, Łomianki i Wiązowa w woj. stołecznym). Powyższa reguła nie sprawdzała się jednak w przypadku miast. W większości miast, niezależnie od wielkości udziału pracowników służby zdrowia i opieki społecznej wśród ogółu zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych, ich liczba na 1000 mieszkańców przekraczała 10, a często nawet 30 (dawne miasta powiatowe).

Istotnym wskaźnikiem poziomu obsługi ludności w zakresie opieki zdrowotnej jest liczba lekarzy przypadających na 1000 mieszkańców.

Ryc. 7. Liczba pracowników służby zdrowia i opieki społecznej na 1000 mieszkańców w 1978 r.

A — granice województw, B — granice miast

Persons employed in health and social services per 1000 inhabitants in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

Gdy w Polsce w 1978 r. przypadało na 1000 mieszkańców średnio 2,3 lekarzy, to w makroregionie funkcjonalnym Warszawy tylko 1,5, przy wyłączeniu zaś Warszawy tylko 1,3. Dla miast odpowiednie wskaźniki wynosiły: 2,5 lekarza w całym makroregionie; 2,2 w Warszawie i 2,7 w reszcie makroregionu¹. W gminach przypadało zaledwie 0,4 lekarza na 1000 mieszkańców. Poniżej odpowiednich wartości średnich kształtowały się wskaźniki dla miast woj. stołecznego oraz dla gmin woj. białkopod-

¹ Przytoczone wskaźniki, wyliczone na podstawie danych wydziałów zdrowia urzędów wojewódzkich, różnią się niekiedy od wskaźników publikowanych w Roczniku Statystycznym GUS, 1979, tab. II. s. LX.

laskiego, ciechanowskiego i ostrołęckiego. Wskaźniki wyższe od średnich miały tylko gminy woj. radomskiego i stołecznego, oraz miasta woj. białkopodlaskiego, ciechanowskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, płockiego i skierniewickiego. Wyposażenie w lekarzy lepsze od średniego miały tylko woj. płockie, radomskie, skierniewickie i stołeczne. W każdym jednak przypadku wskaźniki były znacznie niższe od ogólnokrajowych.

Wyposażenie poszczególnych podstawowych jednostek administracyjnych kształtowało się rozmaicie. Na obszarze makroregionu działało w 1978 r. 71 szpitali, mających łącznie 21 tys. łóżek; na 1 łóżko przypadało więc aż 270 mieszkańców, natomiast średnio w Polsce tylko 180. Oznacza to, że w makroregionie brakowało co najmniej 10 tys. łóżek szpitalnych. Największym deficytem łóżek cechowała się sama Warszawa oraz cała reszta woj. stołecznego, a także woj. ostrołęckie, natomiast najkorzystniejsza była sytuacja woj. płockiego, w którym liczba mieszkańców na 1 łóżko szpitalne tylko niewiele przekraczała wartość ogólnopolską. Korzystniejszą natomiast sytuację można było zaobserwować w zakresie liczby przychodni lekarskich. Deficyt wykazywała tylko Warszawa, w której pomimo istnienia 143 przychodni na każdą z nich przypadało aż 10 860 mieszkańców oraz woj. stołeczne, w którym na 1 przychodnię przypadało 6110 mieszkańców. W makroregionie — poza Warszawą i woj. stołecznym — wyposażenie w przychodnie lekarskie było znacznie lepsze, lepsze nawet niż średnio w Polsce. Tylko w woj. ciechanowskim i radomskim liczba ludności przypadającej na 1 przychodnię była większa od średniej krajowej, zawsze jednak o wiele niższa niż w Warszawie i woj. stołecznym. W zakresie wyposażenia gmin w ośrodki zdrowia sytuacja przedstawiała się znacznie gorzej, choć nie tak źle jak w przypadku szpitalnictwa. Tylko 33 gminy spośród 396 istniejących w makroregionie nie miały własnych ośrodków zdrowia, gminnych lub chociażby wiejskich. Niemal wyłącznie były to gminy sąsiadujące z miastami i przez nie obsługiwane w zakresie opieki zdrowotnej. W żadnym z województw nie stanowiły większego zwartego obszaru. W tym sensie dostępność gminnych ośrodków zdrowia dla ludności wiejskiej była więc prawie jednakowa w całym makroregionie. Lepsze wyposażenie w placówki służby zdrowia miały jednak te gminy, w których oprócz gminnego ośrodka zdrowia znajdowały się także wiejskie ośrodki zdrowia. Takich gmin w makroregionie było aż 204, co pomimo faktu istnienia gmin z więcej niż jednym ośrodkiem wiejskim oznacza, że niemal połowa gmin miała oprócz gminnych także i wiejskie ośrodki zdrowia. Znacznie gorzej jednak przedstawiała się sytuacja pod względem liczebności tych ośrodków w stosunku do liczby mieszkańców. Tylko w 3 województwach: ciechanowskim, łomżyńskim i radomskim na 1 ośrodek zdrowia przypadało mniej mieszkańców gmin niż średnio w Polsce.

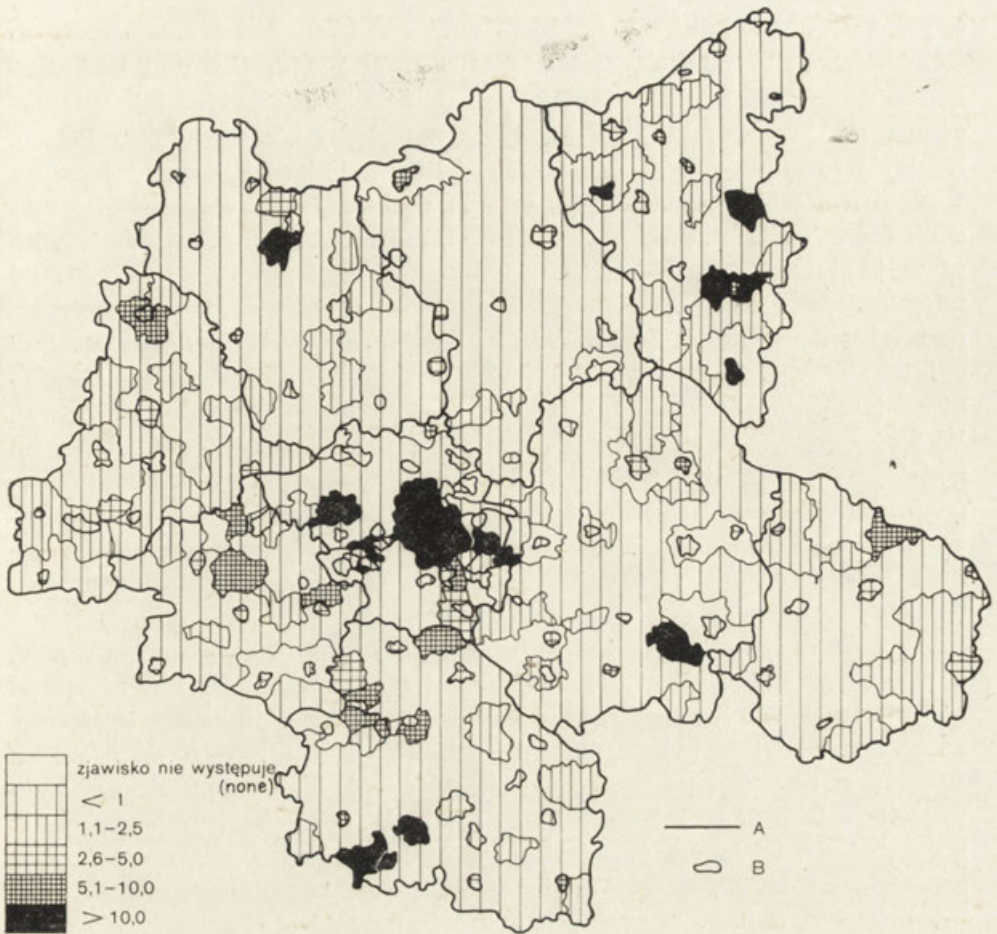
Z przeprowadzonej wyżej analizy liczebności kadry oraz placówek

służby zdrowia wynika, że makroregion funkcjonalny jako całość, a Warszawa w szczególności, były obszarami o znacznych niedoborach tej służby.

KULTURA I SZTUKA

Dla określenia stopnia wyposażenia obszaru w usługi z zakresu kultury i sztuki konieczne jest równoległe rozpatrywanie zatrudnienia oraz liczby i rodzaju placówek usługowych, przy czym analiza zatrudnienia ma tutaj znaczenie drugorzędne.

W całej Polsce pracownicy kultury i sztuki w 1978 r. stanowili zaledwie 4,6% zatrudnionych w usługach społeczno-kulturalnych, a więc nawet mniej niż pracownicy kultury fizycznej i wypoczynku, nie mówiąc już o pracownikach oświaty i służby zdrowia. Z braku możliwości porównań międzynarodowych, trudno w tym miejscu odpowiedzieć na pytanie, czy to było dużo, czy mało. Znajomość poziomu kulturalnego ludności Polski i uczestnictwa w kulturze pozwala jednak na mniemanie, że było to mało i nie wystarczało do należytego zorganizowania działalności kulturalnej. W makroregionie funkcjonalnym Warszawy udział pracowników kultury i sztuki w ogólnym zatrudnieniu w sferze usług społeczno-kulturalnych był jeszcze niższy i wynosił zaledwie 4,2%. Warto zwrócić uwagę, że tylko w 4 województwach spośród 9 wskaźnik ten był wyższy od średniego (łomżyńskie, płockie, radomskie i stołeczne). Natomiast w pozostałych był znacznie niższy. Warszawa miała oczywiście wskaźnik dwukrotnie wyższy od średniego. Analizując zróżnicowanie przestrzenne tego wskaźnika zauważa się, że w woj. łomżyńskim, płockim i radomskim różnice między gminami nie były wielkie, a większość z nich miała wskaźniki wyższe od średniej makroregionalnej (bez Warszawy), natomiast w woj. stołecznym (bez Warszawy) większość gmin miała bardzo niskie udziały pracowników kultury, całe zaś znaczne zatrudnienie w kulturze i sztuce województwa koncentrowało się w kilku zaledwie gminach o bardzo wysokich wskaźnikach tego zatrudnienia. Jeśli weźmie się pod uwagę bezwzględne wartości zatrudnienia w kulturze i sztuce, to trzeba stwierdzić, że koncentrowało się ono w miastach, co wynikało z faktu istnienia w nich największych placówek kulturalnych, teatrów, muzeów i domów kultury. Z uwagi jednak na równie intensywnie rozwinięte w nich inne działy usług społeczno-kulturalnych, udziały pracowników kultury i sztuki w miastach w ogólnej liczbie zatrudnionych w omawianej sferze usług były generalnie niższe od średniej dla gmin, a także od średniej dla makroregionu (bez Warszawy), co szczególnie wyraźnie widać w woj.: białkopodlaskim, ciechanowskim, ostrołęckim, siedleckim, skierniewickim i stołecznym. Fakt koncentracji działalności kulturalnej w miastach potwierdzają także liczby pracowników kultury i sztuki przypadających na 1000 mieszkańców (ryc. 8),

Ryc. 8. Liczba pracowników kultury i sztuki na 1000 mieszkańców w 1978 r.

A — granice województw, B — granice miast

Persons employed in culture and art per 1000 inhabitants in 1978

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

które dla miast były przeważnie wyższe od średniego wskaźnika dla makroregionu (bez Warszawy), podczas gdy większość gmin miała wskaźniki niższe od niego (poniżej 1 pracownika na 1000 mieszkańców). Najwyższą liczbę pracowników kultury na 1000 mieszkańców (ponad 10 osób) cechowała się oczywiście Warszawa, a ponadto 3 małe miasta (Nowogród i Ciechanów w woj. łódzkiej oraz Szydłowiec w woj. radomskiej) i jeszcze kilka gmin, które były siedzibami większych placówek kulturalnych, muzeów lub szkół artystycznych, podobnie jak wspomniane wyżej miasta.

Powszechnie występującymi i łatwo dostępnymi placówkami kulturalnymi były biblioteki. Średnio na podstawową jednostkę administra-

cyjną, miasto lub gminę, przypadało w Polsce 13 placówek bibliotecznych (bibliotek, filii i punktów bibliotecznych). W rozpatrywanym makroregionie Warszawa miała 371 placówek, poza nią zaś przypadało 16 placówek na 1 gminę lub miasto, a zatem więcej niż średnio w Polsce. Znalazło to odbicie w znacznie niższej liczbie ludności przypadającej na 1 placówkę biblioteczną niż np. w całej Polsce. Liczba placówek w stosunku do liczby mieszkańców była niższa od średniej krajowej tylko w woj. stołecznym; w Warszawie na 1 placówkę przypadało aż 4184 mieszkańców, poza Warszawą — 1342 mieszkańców. Drugie miejsce pod względem częstotliwości występowania zajmowały Kluby „Ruchu” pełniące właściwie rolę wiejskich kawiarni, które niestety wraz z ograniczeniem importu kawy po 1980 r. zaczęły masowo ulegać likwidacji. W województwach, dla których udało się zebrać odpowiednie dane, na podstawową jednostkę podziału administracyjnego przypadało w 1978 r. średnio 1,5 klubu. Najczęściej były one zlokalizowane poza wsią gminną, we wsiach, gdzie brakowało innych placówek kulturalnych. W związku z tym poza funkcją towarzyską pełniły także ważną rolę kulturalną, prowadziły bowiem działalność odczytową bądź też artystyczną.

Pozostałe typy placówek kulturalnych występowały sporadycznie, a poza tym skoncentrowane były w miastach. Najważniejszymi wśród nich były domy lub centra kultury, wojewódzkie, miejskie i gminne, które prowadziły różnorodną działalność kulturalną i artystyczną. W 1978 r. na obszarze makroregionu (bez woj. białkopodlaskiego) było ich 156, z tego 65 w miastach i 91 na wsi. W porównaniu z liczbą miast i gmin była to liczba niewielka. Pomijając Warszawę okazuje się, że zaledwie co drugie miasto miało ośrodek kultury: wojewódzki, miejski lub miejsko-gminny. W gminach sytuacja była jeszcze gorsza — 1 ośrodek kultury przypadał mniej więcej na 4 gminy. Sytuacja przedstawiała się nieco lepiej pod względem wyposażenia w kina stałe: 72% kin makroregionu (bez Warszawy) znajdowało się w miastach, co oznaczało, że w każdym z nich było co najmniej 1 kino, natomiast poza miastami 1 kino stałe przypadało na około 7 gmin. Jednakże tak w miastach, jak i w gminach na 1 kino przypadała podobna liczba mieszkańców: w miastach 1000, w gminach 1031. W Warszawie, zarówno z uwagi na wielkość kin, jak i ze względu na istnienie wielu innych różnorodnych placówek kulturalnych, na 1 kino przypadało wprawdzie 27 233 mieszkańców, ale na 1 miejsce w kinie — 59 mieszkańców, czyli niewiele więcej niż średnio w innych miastach makroregionu (58 osób). W tym samym czasie na 1 miejsce na widowni kin gminnych przypadało 401 mieszkańców. Muzea w makroregionie funkcjonalnym były dość liczne. Niemal połowa z nich skupiała się jednak w Warszawie, pozostałe zaś — rozrzucone po całym makroregionie — znajdowały się najczęściej w miastach wojewódzkich lub też w miejscach szczególnie związanych z polską kulturą lub historią.

Teatry skupiały się w Warszawie. Spośród 22 teatrów dramatycznych, w Warszawie było ich aż 19. Trzy pozostałe znajdowały się w Płocku, Radomiu i Siedlcach. Podobnie rzecz się miała z orkiestrami symfonicznymi i teatrami muzycznymi. W Warszawie były 4, w reszcie zaś makroregionu działała tylko 1 orkiestra kameralna w Łomży. Oznacza to, że ludność makroregionu miała bardzo utrudniony dostęp do tego rodzaju instytucji kulturalnych.

Wymienione dotychczas rodzaje placówek kulturalnych nie wyczerpują oczywiście listy instytucji kulturalnych działających na terenie makroregionu. Poza wymienionymi placówkami, mającymi niejako charakter konsumpcyjny, występowały jeszcze placówki czynnego uprawiania kultury, w rodzaju regionalnych towarzystw kulturalnych, przyjaciół sztuki, stowarzyszeń muzycznych i dramatycznych oraz regionalnych zespołów artystycznych. Ich liczba była znaczna, szczególnie w regionach aktywnych kulturalnie, takich jak Kurpiowszczyzna czy Łowickie, ale nie brakowało ich również gdzie indziej.

POZOSTAŁE DZIAŁY USŁUG SPOŁECZNO-KULTURALNYCH

Omówione dotychczas działy usług społeczno-kulturalnych stanowiły zasadniczy trzon i zatrudniały w 1978 r. ponad 80% pracowników tej sfery usług. Pozostałe niecałe 20% było zatrudnionych w gospodarce mieszkaniowej, kulturze fizycznej i wypoczynku oraz różnych innych, rzadko reprezentowanych typach usług (tab. 9).

Ich znaczenie dla poziomu życia społecznego i jego zdrowia jest niebagatelne.

Najliczniej reprezentowanym działem w omawianej grupie usług była gospodarka mieszkaniowa. Zaliczenie jej do sfery usług społeczno-kulturalnych jest oczywiście dyskusyjne. W warunkach polskiego systemu społeczno-gospodarczego, sposób jej finansowania skłania jednak do takiego ich traktowania. Średnio w Polsce zatrudniała ona 9,1%, a w makroregionie — poza Warszawą — 6,5% pracowników sfery usług społeczno-kulturalnych (w Warszawie — 10,3%). Gospodarka mieszkaniowa stanowi dział usług par excellence miejskich, występują więc one niemal wyłącznie w miastach. Placówki tego działu usług położone poza miastami, podobnie jak w przypadku gospodarki komunalnej, obsługiwały miasto, w którego sąsiedztwie się znajdowały. Dlatego też wielkość zatrudnienia w gospodarce mieszkaniowej jest do pewnego stopnia wskaźnikiem urbanizacji. Nic więc dziwnego, że najwyższe udziały zatrudnienia w tym typie usług miały poza Warszawą woj. stołeczne, skierniewickie, radomskie i płockie, w makroregionie najbardziej zurbanizowane.

Również zorientowane na miasta są usługi z zakresu kultury fizycznej i wypoczynku. Jeśli nie liczyć osób obsługujących wiejskie ośrodki

wypoczynkowe, których w makroregionie funkcjonalnym Warszawy jest niewiele, cała reszta zatrudnienia w tym dziale usług koncentruje się w miastach (85,7%). W nich bowiem skupiały się hotele, schroniska turystyczne, biura podróży oraz siedziby organizacji sportowych i największe urządzenia sportowe. Poza miastami usługi z zakresu sportu organizowane są przeważnie w ramach działalności społecznej, lokalnych klubów i stowarzyszeń sportowych, w związku z czym nie są możliwe do uchwycenia za pośrednictwem statystyki, na której opiera się niniejsza praca.

Na podstawie danych o pozaszkolnej bazie sportowej, jakie udało się zebrać dla kilku województw makroregionu, można wnioskować, że ich wyposażenie w te obiekty jest raczej ubogie. Powszechnie występującym typem wyposażenia są stadiony, boiska do gier wielkich z bieżniami oraz sale gimnastyczne. Nieco częściej występują także pływalnie otwarte. Inne typy obiektów sportowych, jak pływalnie kryte, lodowiska sztuczne czy tory kolarskie występują tylko wyjątkowo.

Inne, nie wymienione dotąd działy usług sfery społeczno-kulturalnej, określane przez statystykę mianem „pozostałe branże usług niematerialnych”, zatrudniają w Polsce zaledwie 4,4% ogółu pracowników tej sfery (w makroregionie tylko 3,7%). Częściej występują w miastach niż na wsi, w proporcji 2 : 1. Ich znaczenie dla obsługi ludności nie jest wielkie, z uwagi na rzadkie zapotrzebowanie, jednakże ich brak stanowi niekiedy istotny mankament.

USŁUGOWE TYPY FUNKCJONALNE MIAST I GMIN

Dla określenia typów funkcjonalnych miast i gmin wykorzystano dwa rodzaje danych: ilościowe, oparte na wielkości i strukturze zatrudnienia w danym dziale usług oraz jakościowe, informujące o tym, jakie placówki usługowe występują w danej jednostce administracyjnej.

Stosowane w procedurze klasyfikacyjnej dane ilościowe wykorzystywane były w różnym zakresie w odniesieniu do poszczególnych sfer i działów usług. Przy określaniu wyposażenia jednostek terytorialnych w działalności ze sfery usług rynkowych, dane o zatrudnieniu stanowiły podstawę procedury, przy określaniu zaś ich wyposażenia w usługi ze sfery społeczno-kulturalnej, w przypadku miast, stanowiły tylko dane uzupełniające, gdyż o istotności funkcji społeczno-kulturalnych pełniących przez jakiś ośrodek w mniejszym stopniu decyduje wielkość zatrudnienia niż typ występującej placówki. Dlatego też podstawą do określenia miejskich ośrodków usług społeczno-kulturalnych były dane jakościowe. W przypadku gmin dane o zatrudnieniu były również podstawą do ustalenia ich funkcji społeczno-kulturalnych.

Przystępując do postępowania klasyfikacyjnego ustalono na wstępie graniczne wartości liczbowe dla poszczególnych branż i cech działalności usługowych. Na ich podstawie nastąpiło później zaliczenie badanych jednostek do odpowiedniej grupy funkcjonalnej. Ustalenie to oparto na założeniu, że obliczone wcześniej dla makroregionu (z pominięciem danych dla Warszawy) średnie wartości liczbowe cech wskazują jedynie moment, w pobliżu którego następuje przemiana ilości w jakość. Jako wielkości graniczne przyjęto więc zaokrąglone wartości zbliżone do średnich (tab. 4). W całej procedurze oparto się głównie na liczbach względnych, odniesionych do ogólnych wielkości zatrudnienia w danej sferze usług lub też do liczby mieszkańców danej jednostki. W pierwszym wypadku operowano danymi procentowymi, w drugim zaś liczbą zatrudnionych na 1000 mieszkańców. Podobną miarę zastosowano także odnośnie do zatrudnienia w służbie zdrowia i opiece społecznej, uznając stosowany powszechnie w statystyce wskaźnik na 10 000 mieszkańców za nieadekwatny dla miast, z których większość nie posiada w ogóle takiej liczby mieszkańców, a szczególnie dla gmin, wśród których zaledwie kilka ma więcej niż 10 tys. mieszkańców.

Samą procedurę klasyfikacyjną podzielono na kilka etapów. Pierwszym z nich było ustalenie miejskich branżowych skupień usług: handlowych, rzemieślniczych, transportowych, naukowo-oświatowych, zdrowotno-opiekuńczych i kulturalnych. Kolejny etap stanowiło określenie funkcji usługowych pełnionych przez gminy. Na ich podstawie ustalono ostatecznie usługowe typy funkcjonalne miast i gmin.

TYPY FUNKCJONALNE MIEJSKICH OŚRODKÓW USŁUGOWYCH

Mając na uwadze wcześniejsze ustalenia stwierdzające konieczność łącznego analizowania miast i sąsiadujących z nimi równomiernych gmin, jako wskaźniki określające funkcje miejskich ośrodków usługowych przyjęto konsekwentnie liczby powstałe z sumowania danych dla miast i takich gmin. Różnorodność analizowanych cech, a co za tym idzie wskaźników i ich ważności skłoniła do przeprowadzenia oddzielnej analizy skupień usług rynkowych, usług społeczno-kulturalnych oraz służb.

Ośrodki usług rynkowych

Skupienia handlu detalicznego

Z uwagi na podstawowe znaczenie handlu dla dystrybucji dóbr konsumpcyjnych, placówki handlowe są najczęściej spotykanym typem placówki usługowej, zatrudnienie zaś w handlu stanowi obok zatrudnienia w transporcie i usługach bytowych główny składnik zatrudnienia w sferze usług rynkowych. Dlatego też funkcja handlowa zasługuje na szczególną uwagę. Z przeprowadzonej analizy wynika, że jest ona podstawową funkcją różnicującą nie tylko ośrodki usług rynkowych, lecz także skupienia działalności z pozostałych sfer usług. Na podstawie wielkości zatrudnienia w obrocie towarowym na 1000 mieszkańców oraz wartości sprzedaży towarów na 1 mieszkańca wszystkie skupienia handlu w makroregionie funkcjonalnym Warszawy można podzielić na 3 grupy:

1) główne ośrodki handlowe, o zatrudnieniu w obrocie towarowym powyżej 40 osób na 1000 mieszkańców i wartości sprzedaży powyżej 30 tys. zł na 1 mieszkańca rocznie,

2) drugorzędne ośrodki handlowe, o zatrudnieniu w obrocie towarowym nie przekraczającym 40 osób na 1000 mieszkańców, ale o wartości sprzedaży powyżej 30 tys. zł na 1 mieszkańca rocznie,

3) trzeciorzędne ośrodki handlowe, o zatrudnieniu w obrocie towarowym nie przekraczającym 40 osób na 1000 mieszkańców i wartości sprzedaży do 30 tys. zł na 1 mieszkańca rocznie.

Główne skupienia handlowe (w 1978 r. było ich w makroregionie 28),

to większe miasta: stolica kraju, wszystkie miasta wojewódzkie makroregionu oraz część dawnych miast powiatowych. Z punktu widzenia struktury całego zatrudnienia pozarolniczego były to miasta o zróżnicowanych funkcjach produkcyjno-usługowych — 18 miast, lub też miasta o dominacji funkcji produkcyjnych — 9 miast. Pozostałe 1 miasto cechowało się niskim rozwojem funkcji produkcyjnych. Wszystkie — z wyjątkiem Żyrardowa — cechowały się wysoką wartością sprzedanych towarów na 1 mieszkańca (ponad 30 tys. zł). Z reguły były to także ośrodki o wysokim lub nawet bardzo wysokim zatrudnieniu na 1000 mieszkańców w usługach ogółem, zwłaszcza zaś w usługach rynkowych, a w usługach społeczno-kulturalnych o zatrudnieniu zbliżonym do średniego makroregionalnego. W 38% przypadków główne ośrodki handlowe były też zarazem głównymi skupieniami usług bytowych.

Drugorzędne skupienia handlu (było ich 23) należały do miast o różnej strukturze zatrudnienia pozarolniczego. 1 miasto cechowało się słabym rozwojem wszelkich funkcji nierolniczych, 10 — dominacją funkcji produkcyjnych, 2 — niskim rozwojem funkcji produkcyjnych oraz 10 miast — zróżnicowanymi funkcjami produkcyjno-usługowymi. Z punktu widzenia występowania innych działów usług były to ośrodki bardzo zróżnicowane, ale zazwyczaj o odpowiednich wskaźnikach niższych niż w grupie głównych ośrodków handlowych (z wyjątkiem wartości sprzedaży handlu detalicznego na 1 mieszkańca rocznie). Wszystkie drugorzędne skupienia handlu miały także istotny dodatek usług bytowych, większość — także dodatek funkcji transportowej. W sferze usług społeczno-kulturalnych najczęściej były także ośrodkami służby zdrowia.

Trzeciorzędnych skupień handlu było 56. Spośród nich 6 cechowało się słabym rozwojem wszelkich funkcji nierolniczych, 15 — dominacją funkcji produkcyjnych, 22 — deficytem funkcji produkcyjnych, a 13 — zróżnicowanymi funkcjami produkcyjno-usługowymi. Miały niskie wskaźniki zatrudnienia w obrocie towarowym i wartości sprzedaży na 1 mieszkańca. Często pozbawione były innych funkcji ze sfery usług rynkowych. Rzadko także pełniły funkcje ze sfery usług społeczno-kulturalnych.

Skupienia usług bytowych

Drugim działem usług rynkowych, równie powszechnie i niemal równie często reprezentowanym są usługi bytowe. Na podstawie wysokości wskaźników zatrudnienia w usługach bytowych na 1000 mieszkańców wyróżniono 3 grupy skupień:

1) główne skupienia usług bytowych, o zatrudnieniu w tym dziale usług ponad 20 osób na 1000 mieszkańców (19 ośrodków),

2) drugorzędne skupienia usług bytowych, o zatrudnieniu 11—20 osób na 1000 mieszkańców (67 ośrodków),

Miejskie ośrodki usług rynkowych w makoregionie

Skupienia handlu:	I. Głównie		
	A. Głównie	B. Drugorzędne	C. Trzeciorzędne
Miasta posiadające funkcję transportową	Działdowo Grójec Maków Maz. Mława Nowy Dwór Maz. Płońsk Sokolów Warszawa Węgrów	Biała Podlaska Ciechanów Garwolin Kutno Łomża Łosice Łowicz Ostrów Maz. Płock Radom Rawa Maz. Siedlce Skierniewice	Ostrołęka
Miasta nie posiadające funkcji transportowej	Białobrzegi Zwoleń	Pruszków Pułtusk Żyrardów	

3) ośrodki o niedoborach usług bytowych, o zatrudnieniu w nich najwyżej 10 osób na 1000 mieszkańców (21 ośrodków).

Główne skupienia usług bytowych to niemal wyłącznie ośrodki miejskie o funkcjach zróżnicowanych; tylko 2 z nich należały do miast o niedoborze funkcji produkcyjnych. Z punktu widzenia korelacji funk-

Tabela 10

funkcjonalnym Warszawy w 1978 r.

II. Drugorzędne		III. Trzeciorzędne		
A. Główne	B. Drugorzędne	A. Główne	B. Drugorzędne	C. Trzeciorzędne
Sierpc	Błonie Gostynin Grajewo Grodzisk Maz. Kozienice Lipisko Łuków Mińsk Piaseczno Parczew Przasnysz Radzyń Podl. Sochaczew Wyszków Zambrów	Wysokie Maz.	Krośniewice Międzyrzec Podl. Mszczonów Piastów Przysucha Stoczek Łuk. Szydłowiec Zielonka	Góra Kalwaria Nasielsk Terespol Tuszczy
Łęczyca Wyszogród Żuromin	Brzeziny Kolno Otwock Warka	Ciechanowiec Józefów Podkowa Leśna	Biała Rawska Brok Brwinów Gąbin Goniądz Jedwabne Kałuszyn Kobyłka Konstancin- -Jeziorna Legionowo Lidzbark Welski Łochów Marki Milanówek Nowe Miasto Rajgród Różan Serock Sulejówek Szczuczyn Wesoła Wołomin Ząbki Żelechów	Chorzele Iłża Karczew Łaskarzew Mogielnica Mordy Nowogród Ożarów Pionki Raciąż Radzymin Skaryszew Stawiski Wyśmierzyce Zakroczym Żychlin

cji handlowej i usług bytowych, 11 spośród głównych ośrodków usług bytowych było równocześnie głównymi ośrodkami handlowymi, a dalsze 4, jakkolwiek były drugorzędnymi ośrodkami handlowymi, cechowały się wyższą wartością sprzedaży na 1 mieszkańca (ponad 30 tys. zł).

Ponadto aż 14 spośród 19 głównych skupień usług bytowych to były miasta powiatowe lub miasta wyższe rangą.

Drugorzędne skupienia usług bytowych towarzyszą zawsze pozostałym głównym skupieniom handlu w byłych miastach powiatowych lub w obecnych miastach wojewódzkich albo też (51 przypadków na 67 możliwych) drugorzędnym ośrodkiem handlowym.

Spośród ośrodków o niedoborach usług bytowych tylko Ostrołęka należała do głównych ośrodków handlowych o wysokiej randze administracyjnej. Pozostałe 20 to przeważnie także miasta (13) o niedorozwoju funkcji produkcyjnych.

Imienne wykazy miast zaliczonych do odpowiednich grup skupień usług bytowych oraz handlowych zawiera tabela 10.

Skupienia usług transportowych

Niemal połowa badanych miast stanowiła także skupienia usług transportowych (51 miast). Z punktu widzenia wysokości udziału zatrudnienia w transporcie w całości zatrudnienia w usługach rynkowych można wyróżnić 3 grupy skupień usług transportowych:

1) skupienia o zatrudnieniu transportowym stanowiącym ponad połowę pracowników sfery usług rynkowych,

2) skupienia o zatrudnieniu transportowym stanowiącym 41—50% pracowników sfery usług rynkowych.

3) skupienia o zatrudnieniu transportowym stanowiącym 31—40% pracowników sfery usług rynkowych.

W żadnej z tych grup nie mieści się jednak największe w liczbach bezwzględnych skupienie zatrudnienia w transporcie i łączności w Polsce, jakim jest Warszawa. W transporcie i łączności zatrudnionych w niej

Tabela 11

Skupienia usług transportowych w makroregionie funkcjonalnym Warszawy w 1978 r. (pracownicy transportu i łączności w stosunku do ogółem zatrudnionych w usługach rynkowych)

1. > 50%

Błonie, Krośnice, Kutno, Łowicz, Łuków, Nasielsk, Piastów, Terespol, Tłuszcz

2. 41—50%

Działdowo, Garwolin, Gostynin, Grodzisk Mazowiecki, Grójec, Łosice, Mińsk Mazowiecki, Mława, Nowy Dwór Mazowiecki, Ostrołęka, Piaseczno, Płońsk, Radzyń Podlaski, Siedlce, Sierpc, Skierniewice, Sochaczew, Sokołów Podlaski

3. 31—40%

Biała Podlaska, Ciechanów, Góra Kalwaria, Grajewo, Koźnice, Lipsko, Łomża, Maków Mazowiecki, Międzyrzec Podlaski, Mszczonów, Ostrów Mazowiecki, Parczew, Płock, Przasnysz, Przysucha, Radom, Rawa Mazowiecka, Szydłowiec, Stoczek Łukowski, Węgrów, Wysokie Mazowieckie, Wyszków, Zambrów, Zielonka.

było niemal 59 tys. osób. W stosunku do wielkości zatrudnienia w usługach rynkowych stanowiło to jednak tylko 23⁰/o.

Ośrodków grupy pierwszej było w makroregionie 9 (tab. 11), w tym dwa szczególnie wielkie: Terespol i Kutno, o zatrudnieniu w transporcie i łącznie ponad 4 tys. osób.

Ośrodków grupy drugiej było 18, o zatrudnieniu w transporcie i łącznie ponad 1 tys. osób (tylko w Łosicach zatrudnienie to było mniejsze), w tym Siedlce o zatrudnieniu ponad 5 tys. osób.

W trzeciej grupie ośrodków usług transportowych były 24 miasta, w tym 2 o zatrudnieniu w transporcie i łącznie ponad 4 tys. osób (Płock i Radom) oraz 6 o zatrudnieniu ponad 1 tys. osób.

Z tego przeglądu wynika, że gospodarcza ważność ośrodków transportowych nie szła w parze z wielkością procentowych udziałów zatrudnienia w transporcie i łącznie, które w mniejszych miastach, z braku innych usług rynkowych, były często wysokie, mimo niedużego niekiedy bezwzględnego zatrudnienia w tym dziale. Udziały te wykorzystano jednak przy ostatecznym określaniu funkcji ośrodków usług rynkowych jako podstawowy miernik ważności funkcji transportowej, przyjmując, że ośrodkiem usług transportowych jest miasto, w którym co najmniej 31⁰/o zatrudnionych w usługach rynkowych pracuje w transporcie i łącznie. Wyjątek uczyniono tylko w przypadku Warszawy, zaliczając ją także do skupień usług transportowych, pomimo procentowo niskiego udziału zatrudnienia transportowego.

Miejskie ośrodki usług rynkowych

Na 18 możliwych teoretycznie kombinacji cech funkcjonalnych, przy zastosowaniu wyżej przyjętych wskaźników różnicujących poziom rozwoju usług rynkowych, w makroregionie funkcjonalnym Warszawy występuje 15. Niektóre spośród nich są reprezentowane bardzo nielicznie. Dokonano więc dalszej generalizacji, w rezultacie której z tych 15 klas funkcjonalnych powstało 9 typów miejskich ośrodków usług rynkowych (tab. 10). Oto one:

Typ 1 (I.A.1)

Główne ośrodki handlowo-rzemieślnicze i transportowe.

Typ 2 (I.B.1., I.C.1)

Główne ośrodki handlowo-transportowe będące drugorzędnymi (B) lub trzeciorzędnymi (C) skupieniami usług bytowych.

Typ 3 (I.A.2., I.B.2)

Główne ośrodki handlowe bez funkcji transportowej będące głównymi (A) lub drugorzędnymi (B) skupieniami usług bytowych.

Typ 4 (II.A.1., II.B.1)

Drugorzędne ośrodki handlowo-rzemieślnicze i transportowe.

Miejskie ośrodki usług społeczno-kulturalnych w makroregionie funkcjonalnym Warszawy w 1978 r.

Skupienia usług w zakresie służby zdrowia i opieki społecznej	Skupienia usług w zakresie kultury i sztuki	Skupienia instytucji naukowych i oświatowych					
		1. skupienia kilku wyższych uczelni i instytutów naukowych	2. siedziby wyższych uczelni lub ich filii oraz znacznej liczby szkół zawodowych	3. siedziby różnych placówek naukowych oraz licznych szkół zawodowych	4. siedziby pojedynczych większych placówek naukowych	5. skupienia większej liczby szkół zawodowych	6. miasta pozbawione znacześniejszych instytucji naukowych i oświatowych
A. Skupienia o licznej kadrze	II. drugorzędne III. trzeciorzędne IV. miasta pozbawione znacześniejszych placówek kulturalnych			Ostrołęka (SS) Żyrardów Konstancin- -Jeziorna Ciechanów (SS) Mława Nowy Dwór (S) Otwock (S) Pruszków	Pułtusk	Gostynin (S)	Brzeziny Maków Maz. Węgrów Wysokie Maz. Działdowo (S) Garwolin (S) Grójec (S) Łosice Łuków Milanówek Nowe Miasto Ostrów Maz. (S) Parczew (S) Ząbki
	I. główne II. drugorzędne III. trzeciorzędne	Warszawa (SS)	Płock (SS) Radom (SS) Siedlce (SS) Biała Podl. (SS)	Łomża (SS) Łowicz (S) Skierniewice (SS)			Kozienice (S) Iłża Sokołów Podl. Białobrzegi (S)

B. Skupienia o niedoborach

IV. miasta pozbawione znaczniejszych placówek kulturalnych

Łęczycza
Piaseczno
Wołomin

Pionki (S)

Kutno
Radzymin
Sierpc
Sochaczew

Góra Kalwaria
Grajewo
Kolno
Lidzbark Welski (S)
Lipsko
Międzyrzec P.
Mińsk Maz.
Płońsk
Przysucha (S)
Przasnysz
Radzyń Podl.
Rawa Maz.
Szczuczyn
Wyszków
Zambrów
Zwoleń (S)
Żuromin

C. Miasta bez skupień usług w zakresie służby zdrowia i opieki społecznej

II. drugorzędne

III. trzeciorzędne

IV. miasta pozbawione znaczniejszych placówek kulturalnych
V. miasta pozbawione znaczniejszych placówek kulturalnych, skupienia usług w zakresie kultury fizycznej i wypoczynku

Grodzisk Maz.

Błonie
Piastów

Ciechanowiec
Szydłowiec (S)
Warka
Brwinów
Nowogród
Wyśmierzyce

Brok (S)
Goniądz (S)
Józefów (S)
Serock (S)
Stoczek Łuk. (S)

(SS) — główne skupienia usług w zakresie sportu i rekreacji

(S) — lokalne skupienia usług w zakresie sportu i rekreacji

Typ 5 (II.A.2., II.B.2)

Drugorzędne ośrodki handlowo-rzemieślnicze bez funkcji transportowej.

Typ 6 (III.A.1., III.B.1)

Ośrodki usług transportowych będące drugorzędnymi skupieniami rzemiosła i trzeciorzędnymi skupieniami handlu.

Typ 7 (III.C.1)

Ośrodki usług transportowych będące trzeciorzędnymi skupieniami handlu i rzemiosła.

Typ 8 (III.A.2., III.B.2)

Trzeciorzędne skupienia handlu będące skupieniami usług bytowych, przeważnie drugorzędnymi, pozbawione funkcji transportowych.

Typ 9 (III.C.2)

Trzeciorzędne skupienia handlu i rzemiosła, pozbawione funkcji transportowej.

Ośrodki usług społeczno-kulturalnych

Skupienia instytucji naukowych i oświatowych

Zatrudnienie w nauce i oświacie tylko w części ilustruje znaczenie miasta jako skupienia instytucji związanych z tą działalnością. Ponadto istotną wartość mają tylko liczby bezwzględne, trudne jednak do porównywania z uwagi na ogromną rozpiętość wielkościową, od kilkudziesięciu do kilkudziesięciu tysięcy zatrudnionych. Mało przydatne dla określenia miejskich skupień nauki i oświaty są procentowe udziały zatrudnienia w tych działach w ogólnej liczbie osób pracujących w sferze usług społeczno-kulturalnych. Tak istotne przy określaniu roli oświaty w tej sferze usług w gminach, w przypadku miast są mylące: zależą bowiem od ogólnej wielkości zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych — w miastach z reguły znacznie większego niż w gminach, a ponadto od jego wewnętrznego zróżnicowania, również większego w miastach niż na wsi. W związku z tym wysokie udziały procentowe są typowe dla miast małych, zbliżonych funkcjonalnie do gmin, w miastach zaś dużych udział nauki i oświaty wśród ogółu zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych przeważnie nie przekracza 50%. Wskaźniki zatrudnienia na 1000 mieszkańców również nie mają zastosowania przy analizie skupień nauki i oświaty, gdyż zależy ono nie od ogólnej liczby mieszkańców danego miasta, lecz od liczby dzieci w wieku szkolnym i od liczby szkół ponadpodstawowych skupionych w mieście. Dlatego też skupienia nauki i oświaty ustalono na podstawie liczby i rodzaju występujących placówek, pomijając zupełnie wskaźniki dotyczące zatrudnienia. Pod uwagę wzięto wszystkie placówki szkolnictwa wyższego, większe instytuty naukowe i badawczo-rozwojowe oraz skupienia co najmniej 10 szkół zawodowych podległych kuratorium oświaty i wy-

chowania. Na tej podstawie można w makroregionie funkcjonalnym Warszawy wyróżnić 5 grup skupień instytucji naukowych i oświatowych (tab. 12):

- 1) skupienia większej liczby wyższych uczelni, instytucji naukowo-badawczych oraz wielkiej liczby szkół zawodowych (Warszawa),
- 2) siedziby wyższych uczelni lub ich filii, będące równocześnie ważnymi skupieniami szkolnictwa zawodowego (4),
- 3) siedziby różnych placówek naukowo-badawczych oraz licznych szkół zawodowych (15),
- 4) siedziby pojedynczych większych placówek naukowo-badawczych nie będące skupieniami większej liczby szkół zawodowych (4),
- 5) skupienia szkół zawodowych nie posiadające placówek naukowo-badawczych (5).

Z powyższego zestawienia wynika, że spośród 107 badanych miast tylko 29 zostało uznanych za skupienia działalności naukowej i oświatowej.

Skupienia usług w zakresie służby zdrowia i opieki społecznej

Najlepszym wyznacznikiem ważności miast jako skupień służby zdrowia i opieki społecznej okazały się wskaźniki oparte na liczbie zatrudnionych. Za podstawę przyjęto wskaźniki liczby zatrudnionych w służbie zdrowia i opiece społecznej oraz liczby lekarzy (na 1000 mieszk.). Odpowiednie wartości uznane za graniczne znajdują się w tabeli 4. W uzupełnieniu przeanalizowano także występowanie ważniejszych placówek służby zdrowia, przy czym okazało się, że wśród skupień wyróżnionych na podstawie wskaźników zatrudnienia mieszczą się prawie wszystkie siedziby WSZ (wojewódzkich szpitali zespołowych) oraz ZOZ (zespołów opieki zdrowotnej) z wyjątkiem Pionek, znajdujące się na obszarze makroregionu, a także miejskie siedziby szpitali i domów opieki (z wyjątkiem Radzymina). Rozmieszczenie placówek służby zdrowia zostało szczegółowo omówione w rozdziale poświęconym sferze usług społeczno-kulturalnych, nie ma więc potrzeby powtarzania zawartych tam informacji. W tym miejscu omówione zostaną miejskie skupienia służby zdrowia tylko z punktu widzenia ich wyposażenia kadrowego.

Na podstawie przyjętych granicznych wartości wskaźników zatrudnienia można w makroregionie wyróżnić 2 grupy skupień, zróżnicowane wewnętrznie pod względem liczby lekarzy przypadających na 1000 mieszkańców obsługiwanego obszaru (tab. 12):

- A. skupienia o licznej kadrze: zatrudnienie w służbie zdrowia i opiece społecznej powyżej 30 osób na 1000 mieszkańców,
- B. skupienia o niedoborach kadrowych: zatrudnienie w służbie zdrowia i opiece społecznej w granicach 16—30 osób na 1000 mieszkańców.

W sumie stwierdzono istnienie 59 skupień usług w zakresie służby zdrowia i opieki społecznej. Z wyjątkiem 4 skupień (Góra Kalwaria, Konstancin-Jeziorna, Szczuczyn i Ząbki) są to były siedziby powiatów oraz Warszawa. Jak wynika z analizy rozmieszczenia placówek, do listy tej należy dodać Pionki (ZOZ) i Radzymin (Dom Opieki). Oba te miasta cechują się jednak znacznie niższym wyposażeniem w kadre.

Skupienia usług w zakresie kultury i sztuki

Zatrudnienie w działalności kulturalnej oraz w sztuce jest niewspółmiernie małe w stosunku do roli, jaką odgrywają one w życiu społeczeństwa. O znaczeniu miasta jako ośrodka kultury stanowi więc nie liczba osób pracujących w kulturze, lecz liczba i rodzaj skupionych w nim placówek kulturalnych. Dla określenia ważności skupień usług w zakresie kultury i sztuki posłużono się zatem przede wszystkim informacjami na temat występujących w nich placówek kulturalnych, wykorzystując dane na temat zatrudnienia jedynie w przypadku miast, w których występowała tylko jedna znaczniejsza placówka kulturalna: miasto uznano za skupienie usług w zakresie kultury, jeśli liczba pracujących w kulturze i sztuce przekraczała 3 osoby na 1000 mieszkańców. Spośród różnych typów placówek kulturalnych do określenia miejskich skupień usług kulturalnych wykorzystano tylko te, które pojawiają się sporadycznie (opery, inne instytucje muzyczne, teatry dramatyczne, wojewódzkie i miejskie domy lub ośrodki kultury, muzea, siedziby stowarzyszeń kulturalnych). Całkowicie pominięto placówki występujące powszechnie, takie jak biblioteki czy kina.

Jak wynika z wykonanego zestawienia (tab. 12), na obszarze makroregionu funkcjonalnego Warszawy można wyróżnić 3 grupy miejskich skupień usług w zakresie kultury i sztuki:

I. skupienia główne, mające więcej niż 3 instytucje kulturalne (spośród rozważanych),

II. skupienia drugorzędne, mające 3 instytucje,

III. skupienia trzeciorzędne, mające mniej niż 3 instytucje, zazwyczaj tylko jedną, ale cechujące się wysokim zatrudnieniem w kulturze i sztuce, przekraczającym 3 osoby na 1000 mieszkańców.

W grupie pierwszej, prócz Warszawy, znalazły się jeszcze 4 miasta wojewódzkie, w grupie drugiej — 3 miasta wojewódzkie makroregionu oraz 6 byłych miast powiatowych i 2 niepowiatowe (Warka i Ciechanowiec), w grupie trzeciej zaś 1 miasto wojewódzkie (Ciechanów), 5 byłych miast powiatowych i 4 inne małe miasta.

W sumie tylko 26 miast mikroregionu spośród 107 można było, na podstawie przyjętych zasad, uznać za skupienia usług w zakresie kultury i sztuki.

Skupienia usług w zakresie sportu i rekreacji

Podobnie jak w odniesieniu do skupień usług w zakresie kultury, określenie skupień usług w zakresie sportu i rekreacji należałoby oprzeć na liczbie oraz rodzajach placówek sportowych i rekreacyjnych. Dla większości województw makroregionu funkcjonalnego Warszawy istniejące dane nie pozwalają na ustalenie lokalizacji poszczególnych obiektów, uniemożliwiają tym samym ustalenie, jakie placówki skupiają się w poszczególnych miastach. Nie pozostało więc nic innego, jak ustalenie ważności miejskich skupień usług sportowo-rekreacyjnych na podstawie zatrudnienia. Na podstawie średnich jego wielkości — odniesionych do liczby mieszkańców miast przyjęto następujące wartości graniczne dla określenia stopnia ich specjalizacji w zakresie funkcji sportowo-rekreacyjnej (tab. 4): 3 i 5 osób na 1000 mieszkańców. Następnie sporządzono zestawienie skupień usług sportowo-rekreacyjnych, z którego wynika, że w obrębie makroregionu występowało 30 takich skupień, reprezentujących dwie grupy pod względem wielkości i rangi:

1. skupienia administracji i wojewódzkich zarządów organizacji sportowych i wypoczynkowych, o dużym bezwzględnym zatrudnieniu w kulturze fizycznej i turystyce (SS),

2. lokalne skupienia usług w zakresie sportu i rekreacji, o zróżnicowanym bezwzględnym zatrudnieniu w kulturze fizycznej i turystyce (S). Do tej grupy należały dawne miasta powiatowe, cechujące się na ogół wyższym bezwzględnym zatrudnieniem w kulturze fizycznej i turystyce oraz niektóre małe ośrodki wypoczynkowe o słabym rozwoju innych funkcji usługowych (Goniądz, Serock).

Miejskie ośrodki usług społeczno-kulturalnych

O ile usługi rynkowe, z uwagi na ich podstawowy charakter, występują w każdym, nawet najmniejszym mieście, o tyle usługi społeczno-kulturalne występują znacznie rzadziej. Dlatego ośrodków kultury jest znacznie mniej niż ośrodków zaspokajających potrzeby podstawowe. W sumie jako ośrodki o jakimkolwiek znaczeniu kulturalnym uznać można 75 miast makroregionu.

Na podstawie wyróżnionych cech wszystkich grup skupień usług społeczno-kulturalnych (5 grup skupień nauki i oświaty, 2 — służby zdrowia, 3 — kultury i 2 — sportu i rekreacji), możliwych jest aż 60 ich kombinacji. Nie wszystkie oczywiście występują, gdyż pewne kombinacje wykluczają się, a ponadto niektóre z nich są reprezentowane przez pojedyncze przypadki, wskazujące na ich nietypowość, narzucającą z konieczności generalizację dalszego postępowania klasyfikacyjnego. Ostatecznie w makroregionie funkcjonalnym Warszawy można było wyróż-

nić 24 klasy funkcjonalne ośrodków usług społeczno-kulturalnych (tab. 12), zgrupowane w 10 typach.

Typ 1 (I.B.1)

Główny krajowy ośrodek usług w zakresie kultury, nauki i oświaty oraz kultury fizycznej i rekreacji, a także służby zdrowia i opieki społecznej, z niedoborami kadr: Warszawa.

Typ 2 (I.B.2., I.B.3)

Główne regionalne ośrodki usług w zakresie kultury, nauki i oświaty oraz kultury fizycznej i rekreacji, a także służby zdrowia i opieki społecznej, z niedoborami kadr.

Typ 3 (II.A.3., II.B.2., II.B.3., III.A.3)

Siedziby różnorodnych placówek naukowo-badawczych oraz licznych szkół zawodowych będące głównymi skupieniami usług w zakresie służby zdrowia (4), z których część (B) wykazuje niedobory kadrowe. Mniej ważne ośrodki kulturalne.

Typ 4 (IV.A.3., IV.B.3)

Siedziby różnorodnych placówek naukowo-badawczych oraz licznych szkół zawodowych, będące głównymi skupieniami usług w zakresie służby zdrowia (A), z których część (B) wykazuje niedobory kadrowe. Pozbawione znaczniejszych placówek kulturalnych.

Typ 5 (IV.A.4., IV.A.5., IV.B.4., IV.B.5)

Ośrodki pozbawione znaczenia kulturalnego, będące siedzibami pojedynczych placówek naukowo-badawczych (4) lub skupień szkół zawodowych (5). Odgrywają ważną rolę jako ośrodki służby zdrowia (A), choć niekiedy wykazują niedobory kadr medycznych (B).

Typ 6 (II.A.6., II.B.6., III.A.6., III.B.6)

Ośrodki pozbawione znaczniejszych instytucji naukowych i oświatowych. Odgrywają ważną rolę jako skupienia usług w zakresie służby zdrowia (A), choć niekiedy wykazują niedobory kadr medycznych (B). Stanowią także mniej ważne ośrodki kulturalne.

Typ 7 (IV.A.6., IV.B.6)

Ośrodki pozbawione znaczniejszych placówek kulturalnych oraz instytucji naukowych i oświatowych. Odgrywają ważną rolę jako skupienie usług w zakresie służby zdrowia (A), choć niekiedy wykazują niedobory kadr medycznych (B).

Typ 8 (II.C.6., III.C.6)

Mniej ważne ośrodki kulturalne pozbawione znaczniejszych instytucji naukowo-oświatowych i placówek służby zdrowia.

Typ 9 (IV.C.3., IV.C.4)

Ośrodki pozbawione ważniejszych placówek kulturalnych i służby zdrowia, będące siedzibami placówek naukowo-badawczych (3), a także licznych szkół zawodowych (4).

Typ 10 (V.C.6).

Ośrodki pełniące jedynie funkcje usługowe w zakresie kultury fizycznej i wypoczynku.

Ośrodki służb publicznych

Służby publiczne skupiają się głównie w siedzibach władz, a więc w Warszawie i stolicach województw oraz w siedzibach gmin. Urzędowi administracji państwowej i terenowej towarzyszą z zasady placówki administracji działalności społecznej i politycznej, przy czym daje się zauważyć wyraźna tendencja do koncentracji: im ważniejszy ośrodek w sensie administracyjnym, tym więcej w nim placówek innego rodzaju służb. Dlatego też większość zatrudnienia w służbach publicznych — niewielkiego w stosunku do innych działalności usługowych — koncentruje się w miastach, zwłaszcza w miastach dużych. Najlepszym przykładem jest Warszawa, gdzie w 1978 r. było zatrudnionych aż 59,6% wszystkich pracowników służb w Polsce. W sumie, znaczniejsze zatrudnienie w służbach cechowało zaledwie 38 miast makroregionu funkcjonalnego Warszawy (tab. 13). Na podstawie procentowego udziału pracowników służb wśród ogółu zatrudnienia usługowego można je podzielić na 2 grupy:

I. miasta o wysokich udziałach służb w strukturze zatrudnienia usługowego — 17 miast,

II. miasta o niskich udziałach służb w strukturze zatrudnienia usługowego — 21 miast.

Do grupy I należała Warszawa i wszystkie miasta wojewódzkie makroregionu, a także kilka innych, głównie były miasta powiatowe. W grupie II znalazło się natomiast wiele innych byłych miast powiatowych, które do dziś zachowały niektóre ze służb związanych z niegdyś pełnionymi funkcjami administracyjnymi (sądownictwo).

Tabela 13

Miejskie ośrodki służb publicznych w makroregionie funkcjonalnym Warszawy w 1978 r. (o zatrudnieniu w służbach > 100 osób)

1. Zatrudnienie w służbach > 5% ogółu zatrudnienia usługowego w miastach

Miasta wojewódzkie: Biała Podlaska, Ciechanów, Łomża, Ostrołęka, Płock, Radom, Siedlce, Skierniewice, Warszawa

Byłe miasta powiatowe: Brzeziny, Grodzisk, Łęczyca, Płońsk, Pułtusk, Radzyń, Wyszaków

Inne miasta: Terespol

2. Zatrudnienie w służbach < 5% ogółu zatrudnienia usługowego

Byłe miasta powiatowe: Działdowo, Garwolin, Grajewo, Grójec, Koziernice, Kutno, Łowicz, Łuków, Mińsk Maz., Mława, Nowy Dwór Maz., Ostrów Maz., Otwock, Piaseczno, Pruszków, Przasnysz, Sochaczew, Węgrów, Wołomin, Zambrów, Żyrardów

Tabela 14

Porównanie przynależności miast makroregionu funkcjonalnego Warszawy do typów ośrodków usług rynkowych z przynależnością do typów ośrodków usług społeczno-kulturalnych

Typy miejskich ośrodków usług społeczno-kulturalnych	Typy miejskich ośrodków usług rynkowych								
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	Warszawa +								
2		Płock + Radom + Siedlce + Łomża +							
3		Biała Podlaska + Ciechanów + Łowicz + Ostrołęka + Skierniewice +	Żyrardów +					Konstancin- Jeziorna	
4	Mława + Nowy Dwór Maz. +		Pruszków +		Łęczyca + Otwock +	Piaseczno +		Wołomin +	
5		Kutno +	Pułtusk +	Gostynin Sierpc Sochaczew +					Pionki Radzymin
6	Maków Maz. Sokołów Węgrów		Białobrzegi	Kozienice +	Brzeziny +	Wysokie Maz.			Ilża
7	Działdowo + Grójec + Płońsk +	Garwolin + Łosice Ostrów Maz. + Rawa Maz.	Zwoleń	Łuków + Parczew Grajewo + Lipsko Mińsk Maz. +	Kolno Żuromin	Międzyrzec Podl. Przysucha	Góra Kalwaria	Lidzbark Welski Milanówek Nowe Miasto Szczyrczyn	

8	Przasnysz + Radzyń Podl. + Wyszków + Zambrów +	Warka	Szydłowiec	Ząbki	Brwinów Ciechanowiec	Nowogród Wyśmierzyce
9	Błonie Grodzisk Maz. +		Piastów			
10			Stoczek Łu- kowski		Brok Goniądz Józefów Serock	
Ośrodki usług rynko- wych nie będące ośrodkami kultury		Wyszogród	Krośniewice Mszczonów Zielonka	Nasielsk Terespol + Tłuszcz	Biała Rawska Gąbin Jedwabne Kałuszyn Kobyłka Legionowo Łochów Marki Podkowa Leśna Rajgród Różan Sulejówek Wesoła Żelechów	Chorzele Karczew Łaskarzew Mogielnica Mordy Ożarów Raciąż Skaryszew Stawiski Zakroczym Żychlin

+ — ośrodki służb publicznych

Usługowe typy funkcjonalne miast

Zaprezentowana niżej typologia funkcjonalna jest wynikiem kombinacji wyróżnionych wcześniej typów ośrodków usług rynkowych, ośrodków usług społeczno-kulturalnych oraz służb (tab. 14). Dla lepszej orientacji, prócz numeracji rzymskiej, jaką oznaczono wyróżnione typy funkcjonalne, podano w nawiasach odpowiadającą im numerację arabską typów ośrodków w poszczególnych sferach usług, figurującą również w boczku i główce tabeli 14, przy czym cyfra pierwsza oznacza typ ośrodka usług rynkowych, druga zaś — typ ośrodka usług społeczno-kulturalnych. W sumie wyróżniono 14 typów funkcjonalnych miejskich ośrodków usługowych.

Typ 1 (1/1)

Wielki ośrodek wszechstronnie wyposażony we wszelkie rodzaje usług, cechujący się wysokimi zarówno bezwzględnymi, jak i względными wielkościami cech określających usługową ważność ośrodka, stolica: Warszawa.

Typ 2 (2/2)

Duże ośrodki wszechstronnie wyposażone we wszelkie rodzaje usług, ale cechujące się mniejszą skalą bezwzględną i różnorodnością instytucji usługowych — miasta wojewódzkie o znaczeniu ponadwojewódzkim: Płock, Radom, Siedlce oraz Łomża, nie mająca jednak własnej szkoły wyższej.

Typ 3 (2/3)

Główne ośrodki usług rynkowych z pewnym niedoborem w zakresie rzemiosła, siedziby placówek naukowo-badawczych i szkolnictwa zawodowego, a także wyższych rangą placówek służby zdrowia; brak im natomiast ważniejszych placówek kulturalnych, takich jak teatry i instytucje muzyczne — miasta wojewódzkie o znaczeniu regionalnym (wojewódzkim) lub też większe miasta bez funkcji administracyjnej: Białą Podlaska, Ciechanów, Ostrołęka i Skierniewice oraz Łowicz i Żyrardów.

Typ 4 (1—3/4—5)

Główne ośrodki usług rynkowych oraz siedziby pojedynczych placówek naukowo-badawczych i licznych szkół zawodowych, będące także głównymi skupieniami usług w zakresie służby zdrowia, pozbawione znaczących placówek kulturalnych — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Kutno, Mława, Nowy Dwór Maz., Pruszków, Pułtusk.

Typ 5 (1—3/6—7)

Główne ośrodki usług rynkowych, na ogół dobrze wyposażone w rzemiosło, w których funkcje społeczno-kulturalne ograniczają się najczęściej do usług z zakresu służby zdrowia; niekiedy z dodatkiem usług w zakresie kultury — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Białobrzegi, Działdowo, Garwolin, Grójec, Łosice, Maków Maz.,

Ostrów Maz., Płońsk, Rawa Maz., Sokołów Podl., Węgrów, Zwolen.

Typ 6 (4—6/4—5)

Drugorzędne ośrodki usług rynkowych, siedziby pojedynczych placówek naukowo-badawczych i licznych szkół zawodowych, główne skupienia usług w zakresie służby zdrowia, bez większego znaczenia w dziedzinie kultury — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Gostynin, Łęczyca, Otwock, Piaseczno, Sierpc, Sochaczew.

Typ 7 (4—6/6—7)

Drugorzędne ośrodki usług rynkowych, na ogół dobrze wyposażone w rzemiosło, w których funkcje społeczno-kulturalne ograniczają się do usług w zakresie służby zdrowia, niekiedy z dodatkiem usług w zakresie kultury — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Brzeziny, Grajewo, Kolno, Kozienice, Lipsko, Łuków, Międzyrzec Podl., Mińsk Maz., Parczew, Przasnysz, Przysucha, Radzyń Podl., Wysokie Maz., Wyszaków, Zambrów, Żuromin.

Typ 8 (4—6/8—9)

Drugo- i trzeciorzędne ośrodki usług rynkowych, pełniące ponadto jakąś jedną funkcję z zakresu usług społeczno-kulturalnych, ale pozbawione znaczenia jako ośrodki służby zdrowia — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Błonie, Brwinów, Ciechanowiec, Grodzisk Maz., Nowogród, Piastów, Szydłowiec, Warka, Wyśmierzyce.

Typ 9 (5—6/—)

Drugorzędne ośrodki handlowe, na ogół z niedoborami rzemiosła, nie pełniące żadnych funkcji społeczno-kulturalnych — miasta o znaczeniu lokalnym (gminnym): Krośniewice, Mszczonów, Wyszogród, Zielonka.

Typ 10 (8—9/3—5)

Trzeciorzędne ośrodki handlowe miernie wyposażone w rzemiosło, siedziby placówek naukowo-badawczych, niekiedy także szkół zawodowych, zawsze jednak pełniące rolę głównych ośrodków służby zdrowia i opieki społecznej — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Konstancin-Jeziorna, Pionki, Radzymin, Wołomin.

Typ 11 (7—9/6—7)

Trzeciorzędne ośrodki handlowe miernie wyposażone w rzemiosło, ale będące głównymi skupieniami usług z zakresu służby zdrowia i opieki społecznej — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Góra Kalwaria, Iłża, Lidzbark Welski, Milanówek, Nowe Miasto n. Pilicą, Szczuczyn, Ząbki.

Typ 12 (6—9/10)

Ośrodki o dominacji funkcji z zakresu kultury fizycznej i wypoczynku, będące w zasadzie trzeciorzędnymi skupieniami handlu, miernie wyposażone w placówki rzemieślnicze, a całkowicie pozbawione innych funkcji usługowych — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Brok, Goniądz, Józefów, Serock, Stoczek Łukowski.

Typ 13 (7/—)

Trzeciorzędne ośrodki handlowe dobrze wyposażone w rzemiosło, pozbawione usług społeczno-kulturalnych, będące ważnymi skupieniami usług w zakresie transportu — miasta o znaczeniu ponadlokalnym (ponadgminnym): Nasielsk, Terespol, Tłuszcz.

Typ 14 (8—9/—)

Trzeciorzędne ośrodki handlowe miernie wyposażone w rzemiosło, pozbawione istotnych funkcji z zakresu usług społeczno-kulturalnych i służb publicznych — miasta o znaczeniu lokalnym (gminnym): Biała Rawska, Chorzele, Gąbin, Jedwabne, Kałuszyn, Karczew, Kobyłka, Legionowo, Łaskarzew, Łochów, Marki, Mogielnica, Mordy, Ożarów Maz., Podkowa Leśna, Raciąż, Rajgród, Różan, Skaryszew, Stawiski, Sulejówek, Wesoła, Zakroczym, Żelechów, Żychlin.

USŁUGOWE TYPY FUNKCJONALNE GMIN

Przeprowadzona niżej próba typologii 311 gmin z punktu widzenia wyposażenia w usługi dotyczy tylko tych gmin, które nie zostały wcześniej przebadane łącznie z miastami o tej samej nazwie. Podstawą dalszej analizy są dane o zatrudnieniu w różnych branżach usług.

Wyposażenie gmin w usługi rynkowe

Spośród analizowanych trzech głównych działów usług rynkowych we wszystkich gminach występują dwa: obrót towarowy i usługi bytowe. Usługi transportowe należą do znacznie słabiej rozwiniętych i tylko w niewielu gminach osiągnęły znaczącą skalę (tab. 15).

Wyposażenie gmin w handel

Organizatorem dystrybucji dóbr materialnych w gminach są gminne spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”. W zasadzie każda gmina ma własną spółdzielnię. Przypadki obsługiwanie przez GS obszaru większego od gminy są sporadyczne. Wyposażenie gmin w placówki handlowe oraz zapewnienie odpowiedniej masy towarowej zależy więc wyłącznie od gminnych spółdzielni. Sektor prywatny w handlu wiejskim prawie nie istnieje; występuje tylko w gastronomii, która jednakże nie jest tu osobno omawiana.

Analizując dane odnoszące się do zatrudnienia w handlu, wysokości obrotów oraz powierzchni użytkowej sklepów (bez powierzchni pomocniczych punktów sprzedaży), można wyróżnić 4 klasy wyposażenia gmin w handel:

1. Wyposażenie bardzo dobre (gminne skupienia handlu) — 19 gmin o wartości sprzedaży przekraczającej 20 tys. zł na 1 mieszkańca rocznie i powierzchni użytkowej sklepów ponad 200 m² na 1000 mieszkańców.

Wyposażenie gmin makroregionu funkcjonalnego Warszawy w usługi rynkowe w 1978 r.

Wyposażenie w usługi transportowe	Wyposażenie w handel										
	bardzo dobre		dobre			mierne			złe		
	Wyposażenie w usługi bytowe										
	dobre	mierne	dobre	mierne	złe	dobre	mierne	złe	dobre	mierne	złe
Bardzo dobre		Małkinia Górna	Garbatka Letnisko	Rogów	Wierzbica		Kowala Pilawa	Iłowo Osada			Jastrząb Lesznów Radziejowice
Dobre	Tarczyn					Borowiczki	Kotuń Stromiec Trojanów	Domaniewice Nieborów		Gielniów Sieciechów	
Średnie		Leszno	Jabłonna	Jedlińsk Kosów Lacki Krzywda Piszczac	Nowe Ostrowy	Jedlnia Letnisko Kulesze Kościelne Sokoły	Brańszczyk Celestynów Platerów Stanisławów	Puszcza Ma- riańska			Michałowice Wisłiki
Złe	Czyżew Osada Grudusk Piątek Sławatycze Szczutkowo Szepietowo Wisznice Witonia	Błędów Goszczyń Kiernozia Kodeń Kowiesy Sanniki Szreńsk Wiązowna	Bielany Biezuń Bodzanów Czerwińsk Gozdowo Iłów Janów Podl. Jeżów Kampinos Kołaki Komarówka Konstantynów Łomianki Mała Wieś Pomiechówek Raszyn Rościszewo Rutki Rybno Sarnaki Słubice Starożreby Śniadowo Teresin	Adamów Andrzejewo Baboszewo Bedlno Belsk Duży Bielsk Bolimów Brudzeń Daszyna Dąbrowice Długosiodło Dmosin Dobro Drobin Dzierżążna Głowaczów Głuchów Gniewoszów Godzianów Gołymin Ośrodek Hanna Krasne Krasnosielec Łomazy Magnuszew Mochowo Mrozy Nadarzyn Nowe Miasto Ojrzeń Pacyna Podedworze Przytyk Rybno Sońsk Sterdyń Strzegowo Osada Szelków Wierzbno Zduny	Chynów Czernice Borowe Drzewica Dzierzgowo Leśna Podl. Myszyniec Sosnówka Strzelce	Czemierniki Góra Św. Mał- gorzaty Klukowo Klwów Kobylin Borzymy Łąck Miedzna Milanów Nieporęt Nowy Duninów Odrzywoł Paprotnia Perlejewo Piątnica Przesmyki Radziłów Siennica Stara Biała Szumowo Trzcianna Wąsosz Zawady	Boguły Pianki Borowie Bulkowo Ceglów Chąśno Cielądz Czosnów Grabowo Grębków Gzy Huszlew Jabłonna Lacka Jadów Jaktorów Jakubów Karniewo Kazanów Kąkolewnica Kłoczew Kocierzew Połud- niowa Kolbiel Korczew Korytnica Kuczborok Latowicz Lubowidz Lutocin Łyse Maciejowice Mały Płock Mokobody Naruszewo Nowe Piekuty Nur Obryte Olszanka Opiniogóra Oporów Parysów Płoniawy Bramura Płońnica Pniewy Pokrzywnica Policzna Potworów Promna Przyłęk Radzanów (Ciech.) Regimin Repki Rokitno Rząśnik Sabnie Sadowne Sienno Sobienie Jezioro Sobolew Sochocin Solec Somianka Stanin Stara Kornica Stary Lubotyń Stoczek Stupsk Suchożebry Szczawin Kościelny Sypniewo Tezów Tułowice Ulan Majorat Wąsewo Wietrzynia Wieniawa Wilga Winnica Wizna Wołyń Wojcieszków Zaluski Zaręby Zatory Zawidz Zbuczyn Podu- chowny	Baranowo Baranów Borkowice Ciepielów Dąbrówka Dębowa Kłoda Drelów Gaworowo Glińce Górzno Grabów n/P. Halinów Jabłoń Jasieniec Jednorozec Kadziło Krzynowłoga Leoncin Lipce Łanięta Łyszkowice Miastków Kośc. Nowa Sucha Orońsko Prażmów Radzanowo Radzanów (Rad.) Rozogi Rzeczniów Rzewnie Sadkowie Siemiątkowo Skrzeszew Strachówka Świercze Koty Troszyn Turośl Wiśniew Wolanów Zalesie Zbójna	Klembów Zabrodzie	Dębe Wielkie Gowarczów Liw Młodziszyn Nowy Kawęczyn Rusinów Skórzec Słupia Stare Babice Trzebieszów Wiśniewo Wodynie Wola Mysłowska Żabia Wola	Ceranów Chlewiska Chotcza Czerwin Czerwonka Gózd Jastrzębia Krzyżanów Lelis Lipowiec Kośc. Miastkowo Mirów Olszewo-Borki Osieck Poświętne Rataje Rzekuń Serokomla Siemień Stara Błotnica Szydłowo

Zatrudnienie w handlu w gminach o takim wyposażeniu jest zróżnicowane (na ogół ponad 10 osób na 1000 mieszkańców).

2. Wyposażenie dobre (wyższe od średniego w gminach) — 83 gminy o wartości sprzedaży 15—20 tys. zł na 1 mieszkańca rocznie i zatrudnieniu w handlu ponad 10 osób (najczęściej 11—20 osób) na 1000 mieszkańców oraz powierzchni użytkowej sklepów zazwyczaj ponad 200 m² (czasami 100—200 m²) na 1000 mieszkańców.

3. Wyposażenie mierne (w pobliżu średniej makroregionalnej dla gmin) — 163 gminy o wartości sprzedaży 11—15 tys. zł na 1 mieszkańca rocznie i zatrudnieniu w handlu poniżej 20 osób na 1000 mieszkańców przy zróżnicowanej powierzchni użytkowej sklepów wynoszącej najczęściej 100—200 m² na 1000 mieszkańców.

4. Wyposażenie złe (poniżej średniej makroregionalnej dla gmin) — 46 gmin o wartości sprzedaży poniżej 10 tys. zł na 1 mieszkańca rocznie i zatrudnieniu w handlu poniżej 20 osób na 1000 mieszkańców oraz powierzchni użytkowej sklepów poniżej 200 m² na 1000 mieszkańców.

Tylko 102 gminy (32,8%) można więc uznać za wystarczająco wyposażone w usługi handlowe (stopień 1 i 2). Sądząc po wysokości obrotów na 1 mieszkańca, przekraczającej średnią makroregionalną, gminy tak wyposażone mogą w pełni pokryć popyt ludności na towary codziennego użytku, a także na niektóre towary okresowego zapotrzebowania (tab. 15). Pozostałe 209 gmin trzeba uznać za niedostatecznie wyposażone w usługi handlowe. Niskie obroty wskazują, że handel nie zaspokaja tu nawet popytu na towary codziennego zapotrzebowania.

Wyposażenie gmin w usługi bytowe

Usługi bytowe świadczone są przez dwa rodzaje placówek usługowych: uspołecznione, organizowane przez GS „Samopomoc Chłopska” lub zrzeszone w regionalnym związku spółdzielczości pracy oraz prywatne, zrzeszone w cechach. W placówkach uspołecznionych w gminach pracuje około 16% osób zatrudnionych w usługach bytowych. Reszta zatrudnienia przypada na sektor prywatny.

Na podstawie danych o zatrudnieniu w usługach bytowych oraz o częstotliwości występowania placówek można wyróżnić 3 klasy wyposażenia gmin w usługi bytowe:

1. Wyposażenie dobre (wyższe od średniego w gminach) — 62 gminy o zatrudnieniu w usługach bytowych ponad 10 osób na 1000 mieszkańców oraz liczbie ludności na 1 placówkę nie przekraczającej 175 osób (tab. 15).

2. Wyposażenie mierne (w pobliżu średniej makroregionalnej dla gmin) — 166 gmin o zatrudnieniu w usługach bytowych 6—10 osób na 1000 mieszkańców oraz liczbie ludności na 1 placówkę przekraczającej 175 osób (30% przypadków).

3. Wyposażenie złe (poniżej średniej makroregionalnej dla gmin) — 83 gminy o zatrudnieniu w usługach bytowych do 5 osób na 1000 mieszkańców i liczbie ludności na 1 placówkę z zasady przekraczającej 200 osób (80% przypadków).

Z poprzedniego wynika, że gmin wystarczająco wyposażonych w usługi bytowe było w makroregionie funkcjonalnym Warszawy jeszcze mniej niż w przypadku handlu.

Wyposażenie gmin w usługi transportowe

Usługi w zakresie transportu są zlokalizowane w gminach sporadycznie. Na podstawie udziałów zatrudnienia w transporcie i łączności (co najmniej 30% zatrudnienia całej sfery usług rynkowych) oraz jego wielkości na 1000 mieszkańców (co najmniej 9 osób) można wyróżnić 4 klasy wyposażenia gmin w usługi transportowe.

1. Wyposażenie bardzo dobre (gminne skupienia usług transportowych) — 10 gmin o udziale zatrudnienia w transporcie i łączności przekraczającym 50% zatrudnienia w sferze usług rynkowych i zatrudnieniu na 1000 mieszkańców na ogół znacznie powyżej przyjętego wskaźnika specjalizacji.

2. Wyposażenie dobre (powyżej średniego dla makroregionu) — 9 gmin o udziale zatrudnienia w transporcie i łączności w granicach 41—50% zatrudnienia w sferze usług rynkowych oraz zatrudnieniu na 1000 mieszkańców powyżej 9 osób.

3. Wyposażenie średnie (w pobliżu średniego dla makroregionu) — 17 gmin o udziale zatrudnienia w transporcie i łączności powyżej 30% zatrudnienia w sferze usług rynkowych oraz zatrudnieniu na 1000 mieszkańców powyżej 9 osób.

4. Wyposażenie złe (znacznie poniżej średniego dla makroregionu).

Usługi transportowe zlokalizowane w gminach, jako bardziej skoncentrowane, wywierają znacznie istotniejszy wpływ na ich charakter funkcjonalny niż pozostałe działy usług rynkowych. W makroregionie funkcjonalnym Warszawy w 1978 r. w usługi transportowe było wyposażonych tylko 36 gmin (11%).

Typy gmin z punktu widzenia wyposażenia w usługi rynkowe

Na podstawie przeprowadzonych rozważań można wyróżnić 4 typy gmin o różnej strukturze wyposażenia w usługi rynkowe.

Typ 1

Gminy o bardzo dobrze rozwiniętych usługach rynkowych, czyli bardzo dobrze i dobrze wyposażone w handel oraz dobrze w usługi bytowe (35 gmin).

Typ 2

Gminy o rozwiniętych usługach rynkowych, czyli bardzo dobrze i dobrze wyposażone w handel oraz miernie (56 gmin) lub źle (10 gmin) wyposażone w usługi bytowe.

Typ 3

Gminy przeciętnie wyposażone w usługi rynkowe, czyli miernie wyposażone w handel oraz dobrze (26 gmin) lub miernie (94 gminy) wyposażone w usługi bytowe.

Typ 4

Gminy o niskim rozwoju usług rynkowych, czyli o miernym wyposażeniu w handel oraz złym w usługi bytowe (45 gmin) lub złym wyposażeniu w handel i o miernym lub złym wyposażeniu w usługi bytowe (43 gminy).

Wyposażenie gmin w usługi społeczno-kulturalne

W sferze usług społeczno-kulturalnych w makroregionie funkcjonalnym Warszawy dominuje oświata. Jest to ponadto jedyny ich dział występujący w istotnej skali wszędzie, we wszystkich gminach. Często są również usługi z zakresu służby zdrowia i opieki społecznej. Pozostałe działy usług społeczno-kulturalnych występują znacznie rzadziej.

Wyposażenie gmin w usługi z zakresu oświaty i wychowania

Intensywność wyposażenia w usługi oświatowe ustalono wyjątkowo na podstawie jednego tylko wskaźnika, mianowicie procentowego udziału zatrudnienia w oświacie i wychowaniu w stosunku do całego zatrudnienia w sferze usług społeczno-kulturalnych. Postąpiono tak, z jednej strony, wobec niemożności ustalenia pełnej liczby nauczycieli w gminach, która pozwoliłaby na obliczenie istotnego dla analizy wskaźnika, podobnego do stosowanych przy omawianiu usług rynkowych, a mianowicie liczby uczniów przypadających na 1 nauczyciela, z drugiej zaś, wobec braku wyraźnej korelacji wskaźnika zatrudnienia z występowaniem szkół zawodowych, co zostało już wcześniej szeroko omówione.

Na podstawie wysokości udziału pracowników oświaty i wychowania w ogólnej liczbie zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych wyróżniono 4 klasy gmin.

1. Gminy absolutnie zdominowane przez oświatę, przy całkowitym niemal braku innych usług społeczno-kulturalnym. Pracownicy oświaty stanowili w nich ponad 80% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych (203 gminy).

2. Gminy względnie zdominowane przez oświatę, z niewielką liczbą innych usług społeczno-kulturalnych. Pracownicy oświaty stanowili w nich 71—80% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych (30 gmin).

3. Gminy cechujące się współwystępowaniem różnych usług społeczno-kulturalnych, wśród których udział oświaty mierzony zatrudnieniem stanowi 51—70% ogółu pracowników sfery usług społeczno-kulturalnych (53 gminy).

4. Gminy, w których oświata współwystępowała z innymi usługami społeczno-kulturalnymi. Pracownicy oświaty stanowili w nich mniej niż 50% zatrudnienia w sferze usług społeczno-kulturalnych (25 gmin), gminy zaś były wyspecjalizowane w pełnieniu innych funkcji z zakresu omawianej sfery usług.

Wyposażenie gmin w usługi z zakresu służby zdrowia i opieki społecznej

Podstawą do ustalenia stopnia wyposażenia gmin w służbę zdrowia stanowił udział pracowników tego działu w stosunku do ogółu zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych oraz ich liczba na 1000 mieszkańców. Na tej podstawie wyróżniono 3 klasy gmin:

1. Gminy wyspecjalizowane w pełnieniu funkcji z zakresu służby zdrowia lub opieki społecznej, w których pracownicy tego działu stanowili ponad 35% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych (najczęściej ponad 50%), a na 1000 mieszkańców gminy przypadało ponad 4 pracowników służby zdrowia (13 gmin).

2. Gminy z rozwiniętymi usługami z zakresu służby zdrowia i opieki społecznej, w których pracownicy działu stanowili ponad 15% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych, a na 1000 mieszkańców przypadało ponad 4 pracowników służby zdrowia (24 gminy).

3. Gminy z dodatkiem usług w zakresie służby zdrowia i opieki społecznej, w których pracownicy działu stanowili ponad 10% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych, a na 1000 mieszkańców przypadało ponad 4 pracowników służby zdrowia (25 gmin).

Porównując powyższą klasyfikację ze średnimi danymi makroregionalnymi dla służby zdrowia, można stwierdzić, że tylko w 37 gminach makroregionu rozwój służby zdrowia przekroczył wartość średnią (klasa 1 i 2) i że w dalszych 25 poziom jej rozwoju był zbliżony do średniego. Aż 80% gmin cechowało się zatem deficytem usług z zakresu służby zdrowia.

Wyposażenie gmin w usługi z zakresu kultury i sztuki

Przy ustalaniu stopnia wyposażenia gmin w usługi z zakresu kultury i sztuki wykorzystano dwa wskaźniki: udział pracowników tego działu w ogólnym zatrudnieniu w sferze usług społeczno-kulturalnych oraz ich liczbę na 1000 mieszkańców. Na tej podstawie wyróżniono 3 klasy gmin:

1. Gminy wyspecjalizowane w pełnieniu funkcji z zakresu kultury

i sztuki, w których pracownicy tego działu usług stanowili ponad 40% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych, a na 1000 mieszkańców przypadało ich co najmniej 2 (Chlewiska, Leszno, Orońsko, Stasin, Wiśniewo i Zawady).

2. Gminy z rozwiniętymi usługami z zakresu kultury i sztuki, w których pracownicy tego działu stanowili ponad 20% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych, a na 1000 mieszkańców przypadało ich co najmniej 2 (Bolimów, Bulkowo, Janów Podl., Nieborów, Oporów, Policzna, Radziejowice, Rybno).

3. Gminy z niewielką liczbą usług z zakresu kultury i sztuki, w których pracownicy tego działu stanowili ponad 10% zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych, a na 1000 mieszkańców przypadało ich co najmniej 2 (Opiniogóra, Somianka i Sosnówka).

Z powyższej klasyfikacji wynika, że tylko w 17 gminach makroregionu poziomu rozwoju usług z zakresu kultury i sztuki przekraczał średnią makroregionalną.

Wyposażenie gmin w usługi z zakresu nauki oraz kultury fizycznej i wypoczynku

Dwa pozostałe działy omawianej sfery usług występują niezmiernie rzadko. Dla określenia stopni wyposażenia w te działy usług przyjęto w odniesieniu do każdego z nich 2 wskaźniki: bezwzględnej wielkości zatrudnienia oraz procentowego jego udziału w stosunku do ogółu zatrudnionych w sferze usług społeczno-kulturalnych.

Z analizy nielicznych gmin, w których znajdują się placówki naukowe wynika, że wszystkie należą do tej samej klasy wyposażenia, tj. gmin wyspecjalizowanych w pełnieniu funkcji usługowych w zakresie nauki. Zatrudnionych w nauce było w nich ponad 90 osób, czyli co najmniej 30% pracowników sfery usług społeczno-kulturalnych. W 1978 r. było w makroregionie 5 takich gmin (Czosnów, Jabłonna, Lesznowola, Nadarzyn i Raszyn, wszystkie w woj. stołecznym).

Wśród gmin pełniących funkcje w zakresie kultury fizycznej i wypoczynku można wyróżnić 2 klasy:

1. Gminy wyspecjalizowane w pełnieniu funkcji w zakresie kultury fizycznej i wypoczynku, w których zatrudnionych w tym dziale usług było co najmniej 100 osób (ponad 30% pracowników sfery usług społeczno-kulturalnych). W 1978 r. w makroregionie była tylko jedna taka gmina: Nieporęt.

2. Gminy z niewielką liczbą usług w zakresie kultury fizycznej i wypoczynku, które zatrudniały w tym dziale co najmniej 15 osób (ponad 10% pracowników sfery usług społeczno-kulturalnych). W 1978 r. w makroregionie było 5 takich gmin (Łąck, Magnuszew, Wilga, Zbójna i Pniewy).

Typy gmin z punktu widzenia wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne

Punktem wyjścia dla określenia typów gmin z punktu widzenia stopnia wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne było porównanie klas wyposażenia w poszczególne działy usług omawianej sfery. Pozwoliło to na stwierdzenie korelacji bądź wykluczania się pewnych działów, a w efekcie umożliwiło wyróżnienie 3 podstawowych typów gmin o różnym stopniu wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne. Wyróżnienie to było łatwe z uwagi na stwierdzoną ogólną prawidłowość wzrastania roli oświaty wraz z zanikiem innych usług omawianej sfery.

W związku ze specyficznym układem zależności występowania poszczególnych działów usług społeczno-kulturalnych, odmiennym niż w sferze usług rynkowych, w której występowanie jednej z funkcji nie stanowiło o roli, jaką pełniły inne działy tej sfery, typy gmin wyróżnione na podstawie klas wyposażenia w różne działy usług ze sfery społeczno-kulturalnej należy traktować odmiennie. Znaczną specjalizację funkcjonalną należy traktować raczej jako zjawisko negatywne, wskazujące na brak innych usług (z wyjątkiem specjalizacji w zakresie nauki). Im większa jest różnorodność funkcji usługowych, a mniejsza dominacja jednej z nich, tym lepiej zaspokajane bywają potrzeby ludności. Kolejność numeracji wyróżnionych typów i podtypów odpowiada — zdaniem autora — stopniom zaspokojenia potrzeb społeczno-kulturalnych ludności gminy: im wyższa numeracja, tym lepsze zaspokojenie potrzeb. Oto wyróżnione typy gmin z punktu widzenia wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne:

Typ 1

Gminy o jednostronnym profilu usług społeczno-kulturalnych wyspecjalizowane w pełnieniu jednej z usług tej sfery (229 gmin):

- 1) gminy jednostronnie oświatowe (204 gminy) z deficytem innych usług sfery społeczno-kulturalnej;
- 2) gminy wyspecjalizowane w pełnieniu usług w zakresie służby zdrowia i opieki społecznej, poza oświatą pozbawione innych usług społeczno-kulturalnych (13 gmin);
- 3) gminy wyspecjalizowane w pełnieniu usług w zakresie kultury i sztuki, poza oświatą pozbawione innych usług społeczno-kulturalnych; znaczenie usługowe takich gmin znacznie przekraczało ich granice (6 gmin);
- 4) gminy wyspecjalizowane w pełnieniu usług w zakresie kultury fizycznej, turystyki i wypoczynku, poza oświatą na ogół pozbawione innych funkcji społeczno-kulturalnych; ich znaczenie usługowe jest zazwyczaj regionalne, czasem krajowe (1 gmina);
- 5) gminy wyspecjalizowane w pełnieniu usług w zakresie nauki, poza oświatą na ogół pozbawione innych funkcji ze sfery usług społecz-

no-kulturalnych; ich znaczenie usługowe jest na ogół ogólnokrajowe (5 gmin).

Typ 2

Gminy o wysokim stopniu dominacji jednego działu usług społeczno-kulturalnych, w warunkach makroregionu — o dominacji oświaty, z niewielką ilością innej funkcji ze sfery usług społeczno-kulturalnych: służby zdrowia (25 gmin), kultury i sztuki (3 gminy) lub kultury fizycznej i wypoczynku (1 gmina). Jest to typ przejściowy, tym różniący się od typu I—1, że poza oświatą ma znaczący dodatek (w pobliżu średniej makroregionalnej) innego działu usług społeczno-kulturalnych. Znaczenie usługowe gmin tego typu jest w zasadzie lokalne.

Typ 3

Gminy o zróżnicowanym profilu usług społeczno-kulturalnych z dominantą jednego z ich działów, rozwiniętego powyżej średniej makroregionalnej:

- 1) gminy z dominantą usług w zakresie oświaty i wychowania (17 gmin);
- 2) gminy z dominantą usług w zakresie służby zdrowia i opieki społecznej (24 gminy);
- 3) gminy z dominantą usług w zakresie kultury i sztuki (8 gmin);
- 4) gminy z dominantą usług w zakresie kultury fizycznej i wypoczynku (4 gminy).

Znaczenie usługowe gmin tego typu wykracza poza ich granice.

Powyższy przegląd typów gmin z punktu widzenia ich wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne wskazuje na niski stopień wyposażenia makroregionu funkcjonalnego Warszawy w usługi tej sfery. Spośród 311 analizowanych gmin tylko 53 (17,0%) można uznać za dobrze wyposażone w ten rodzaj usług. Dalsze 29 gmin (9,3%) można zaliczyć do średnio wyposażonych, podczas gdy cała reszta (73,7%) należy do typu o jednostronnym profilu usług społeczno-kulturalnych, przy czym 65,6% stanowią gminy, w których jedyną rozwiniętą funkcją społeczno-kulturalną jest oświata.

Typy funkcjonalne gmin w makroregionie funkcjonalnym Warszawy w 1978 r.

Wydzielone wcześniej typy wynikające z wyposażenia w podstawowe rodzaje działalności usługowych stały się punktem wyjścia dla opracowania typologii funkcjonalnej gmin. Porównanie typów gmin o różnym poziomie wyposażenia w usługi rynkowe z typami o różnym stopniu wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne (przy zastosowaniu pewnej generalizacji uprzednio wyróżnionych stopni, zwiększającej przejrzystość typologii, nie zmieniającej jednak sensu wcześniejszych ustaleń) pozwoliło na wyróżnienie 4 podstawowych typów funkcjonalnych gmin (tab. 16).

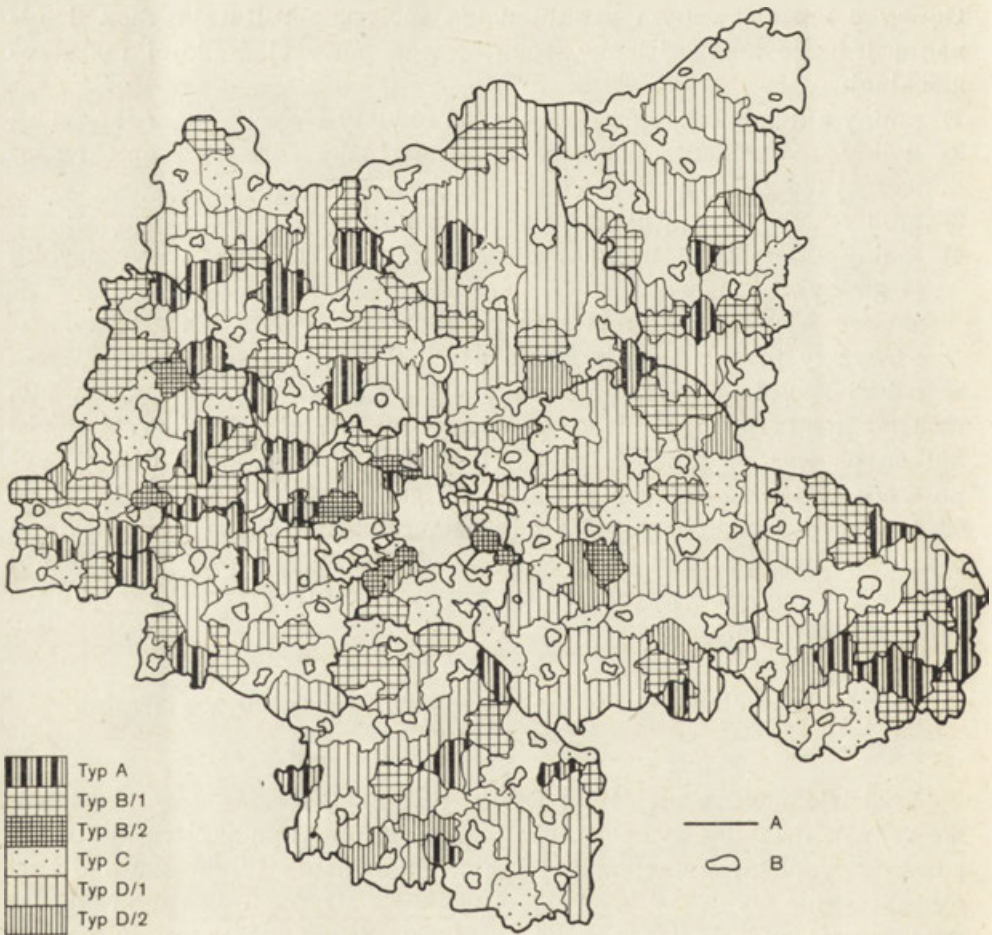
Typ A

Gminy o wszechstronnie rozwiniętych działalnościach usługowych, dobrze rozwiniętych usługach rynkowych i szerokim wachlarzu usług społeczno-kulturalnych.

Typ B

Gminy o rozwiniętych działalnościach w sferze usług rynkowych i jednostronnie wyspecjalizowane w sferze usług społeczno-kulturalnych. W typie tym należy rozróżnić dwa podtypy, o odmiennym zakresie oddziaływania:

podtyp 1 — gminy jednostronnie oświatowe,

Ryc. 9. Usługowe typy funkcjonalne gmin w 1978 r. (objaśnienie typów w tekście)

A — granice województw, B — granice miast

Service functional types of communes in 1978 (Explanation of types in the summary)

A — voivodship boundaries, B — town boundaries

Typ wyposażenia w usługi rynkowe	Typ wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne I jednostronnie wyspecjalizowany				2 pośredni	3 wielofunkcyjny			
	podtyp 1		podtypy: 2, 3, 4, 5			podtyp 1	podtyp 2	podtypy 3 i 4	
1 o bardzo dobrze rozwiniętych usługach rynkowych	Typ funkcjonalny B				Typ funkcjonalny A				
	Podtyp 1		Podtyp 2						
2 o rozwiniętych usługach rynkowych	8 Bielany	1 Pomiechówek	6 Szczutowo	1 Jabłonna	7 Garbatka Letnisko	3 Bieżeń	6 Bodzanów	2 Janów Podl.	
	6 Gozdowo	4 Rutki	4 Śniadowo	1 Raszyn	2 Komarówka Podl.	4 Czyżew Osada	6 Czerwińska		
3 o przeciętnym wyposażeniu w usługi rynkowe	6 Hów	3 Rybno	1 Tarczyn		5 Krasnosielc	6 Rościszewo	3 Grudusk		
	2 Konstantynów	2 Sarnaki	9 Teresin		2 Wisznice	6 Słubice	9 Jeżów		
4 o nierozwiniętych usługach rynkowych	6 Mała Wieś	6 Starożreby				6 Witonia	1 Kampinos		
	6 Piątek	4 Szepietowo					4 Kołaki Kościelne		
5 o bardzo słabo rozwiniętych usługach rynkowych							1 Łomianki		
							2 Sławatycze		
6 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	4 Andrzejewo	7 Goszczyn	8 Sterdyń	6 Bielsk	6 Kiernozia	3 Czernice Bor.	8 Adamów	9 Bolimów	
	3 Baboszewo	2 Hanna	6 Strzelce	1 Leszno	2 Kodeń	6 Drobin	6 Bedlno	7 Magnuszew	
7 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Belsk Duży	8 Kosów Lacki	5 Szelków	8 Mrozy	5 Krasnosielc	3 Dzierżązna	9 Bielawy	9 Rybno	
	7 Błędów	9 Kowiesy	3 Szreńsk	1 Nadarzyn	2 Sosnowka	3 Strzegowo Osada	7 Drzewica		
8 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	6 Brudzeń	3 Krasne	8 Wierzbno	6 Pacyna			7 Jedlińsk		
	7 Chynów	8 Krzywda	9 Zduny	1 Wiązowna			3 Nowe Miasto		
9 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	6 Daszyna	2 Leśna Podl.					9 Rogów		
	6 Dąbrowice	2 Łomazy					7 Wierzbica		
10 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	5 Długosiodło	6 Mochowo							
	9 Dmosin	5 Myszyniec							
11 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	8 Dobrze	6 Nowe Ostrowy							
	3 Dzierżogowo	3 Ojrzeń							
12 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Głowaczów	2 Piszczac							
	9 Głuchów	2 Podedworze							
13 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Gniewoszów	7 Przytyk							
	9 Godzianów	6 Sanniki							
14 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	3 Gołmin	3 Sońsk							
15 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	Typ funkcjonalny D				Typ funkcjonalny C				
	Podtyp 1		Podtyp 2						
16 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	4 Boguty Pianki	8 Maciejowice	2 Stara Kornica	5 Brańszczyk	8 Borowie	8 Grębków	6 Góra Św. Małgorzaty	6 Bulkowo	
	6 Borowiczki	4 Mały Płock	5 Stary Lubotyń	8 Ceglów	8 Mokobody	7 Jedlnia Letnisko		6 Łąck	
17 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	1 Celestynów	8 Miedzna	8 Stoczek	8 Czoznów	4 Nowe Piekuty	6 Nowy Duninów	3 Gzy	6 Oporów	
	9 Chańsko	2 Milanów	7 Stomiec	8 Jabłonna Lacka	5 Obryte	8 Sobienie Jez.	8 Jadów	7 Policzna	
18 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	9 Cielądz	3 Naruszewo	3 Stupsk	7 Kowala	3 Opiniogóra Górna	3 Sochocin	8 Paprotnia	8 Wilga	
	2 Czemierniki	4 Nur	8 Suchożebry	8 Latowicz	2 Platerów	8 Stanisławów	6 Stara Biała		
19 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	4 Grabowo	7 Odrzywół	6 Szczawin Kościelny	1 Nieporęt	3 Płońnica				
					7 Pniewy				
20 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	2 Huszlew	2 Olszanka	4 Szumowo	8 Stanin	8 Repki				
	9 Jaktorów	8 Parysów	7 Tczów	2 Wołyń	8 Siennica				
21 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	8 Jakubów	4 Perlejewo	8 Trojanów	4 Zawady	7 Sienno				
	8 Karniewo	4 Piątница	4 Trzcianne		4 Sokoly				
22 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Kazanów	8 Pilawa	2 Tuczna		5 Somianka				
	2 Kąkolewnica	5 Płoniawy-Bramura	1 Tułowice		5 Sypniewo				
23 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych									
24 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	4 Klukowo	3 Pokrzywnica	2 Ulan Majorat						
	7 Klwów	7 Potworów	3 Wąsewo						
25 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	8 Kłoczew	7 Promna	4 Wąsosz						
	4 Kobylin Borzymy	8 Przesmyki	3 Wieczfnia						
26 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	9 Kocierzew Płd.	7 Przyłek	7 Wieniawa						
	8 Kołbiel	3 Radzanów	3 Winnica						
27 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	8 Korczew	4 Radziłów	4 Wizna						
	8 Korytnica	3 Regimin	8 Wojcieszków						
28 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	8 Kotuń	2 Rokitno	3 Załuski						
	3 Kuczbork Osada	5 Rząśnik	4 Zaręby						
29 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	4 Kulesze Kościelne	8 Sabnie	5 Zatory						
	3 Lubowidz	8 Sadowne	6 Zawidz						
30 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	3 Lutocin	8 Sobolew	8 Zbuczyn Poduchowny						
	5 Lyse	7 Solec							
31 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych									
32 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	5 Baranowo	5 Kadzidło	5 Rzewnie	7 Chlewiska	3 Hłowo Osada	8 Dębe Wielkie	2 Dębowa Kłoda	9 Nieborów	
	9 Baranów	6 Krzyżanów	9 Sadkowice	1 Lesznowola	2 Jabłoń	1 Prazmów	1 Michałowice	9 Radziejowice	
33 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Borkowice	5 Lełis	8 Serokomla	6 Łanięta					
	8 Ceranów	1 Leoncin	3 Siemiątkowo	7 Orońsko	5 Klembów		9 Puszcza Marińska	4 Zbójna	
34 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Chotcza	9 Lipce	8 Skórzec	1 Stare Babice	5 Krzynowłoga Mała				
	7 Ciepeliów	3 Lipowiec Kośc.	1 Skrzyszew	3 Wiśniewo	7 Rzecznów				
35 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	5 Czerwin	8 Liw	9 Stupia	5 Zabrodzie	7 Sieciechów				
	5 Czerwinka	9 Łyszkowice	7 Stara Blotnica		2 Siemień				
36 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	5 Dąbrówka	4 Miastkowo	8 Strachówka						
	9 Domaniewice	8 Miastków Kośc.	3 Szydłowo						
37 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	2 Drelów	7 Mirów	3 Świerwsze Koty						
	5 Gaworowo	9 Młodzieszyn	5 Troszyn						
38 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Gielniów	9 Nowa Sucha	8 Trzebieszów						
	3 Głinojeck	9 Nowy Kawęczyn	4 Turośl						
39 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Gowarczów	5 Olszewo	9 Wiskitki						
	8 Górzno	8 Osieck	8 Wiśniew						
40 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Gózd	8 Poświętne	8 Wodynie						
	7 Grabów n/P.	6 Radzanowo	8 Wola Mysłowska						
41 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	1 Halinów	7 Radzanów	7 Wolanów						
	7 Jasieniec	6 Rataje	7 Zakrzew						
42 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	7 Jastrząb	5 Rozogi	2 Zalesie						
	7 Jastrzębia	7 Rusinów	9 Żabia Wola						
43 o słabo rozwiniętych usługach rynkowych	5 Jednoróżec	5 Rzekuń							

Uwaga: liczby przed nazwami gmin oznaczają położenie w województwie: 1 — stołecznym warszawskim, 2 — białkopodlaskim, 3 — ciechanowskim, 4 — łomżyńskim, 5 — ostrołęckim, 6 — plockim, 7 — radomskim, 8 — siedleckim, 9 — skierniewickim

podtyp 2 — gminy wyspecjalizowane w zakresie funkcji zdrowotnej, kulturalnej lub naukowej.

Typ C

Gminy o rozwiniętych działalnościach w sferze usług społeczno-kulturalnych i deficycie usług rynkowych.

Typ D

Gminy o niskim rozwoju usług rynkowych i jednostronnie wyspecjalizowane w sferze usług społeczno-kulturalnych. Podobnie jak w typie B należy w nim rozróżnić 2 podtypy:

podtyp 1 — gminy jednostronnie oświatowe,

podtyp 2 — gminy wyspecjalizowane w zakresie funkcji zdrowotnej, kulturalnej, naukowej lub rekreacyjnej.

Na zakończenie warto przyrzeć się rozmieszczeniu usługowych typów funkcjonalnych gmin (ryc. 9). Przedstawiony obraz wskazuje, że występowanie poszczególnych typów nie jest funkcją oddalenia od stolicy bądź nasilenia codziennych kontaktów z nią, lecz wynika z poziomu rozwoju gospodarczego, głównie zaś rozwoju rolnictwa. W związku z tym rozmieszczenie typów nie ma charakteru strefowego.

PODSUMOWANIE

Stopień szczegółowości dostępnych danych statystycznych dotyczących dochodów ludności pozwala na wydzielenie na obszarze makroregionu funkcjonalnego Warszawy co najmniej 3 części o wyraźnie różnym poziomie dochodów: części północno-zachodniej — obejmującej województwa ciechanowskie, płockie i stołeczne; części skrajnie wschodniej — woj. białkopodlaskie oraz części centralnej — obejmującej województwa: łomżyńskie, ostrołęckie, radomskie, siedleckie i skierniewickie. Dwie pierwsze części to obszary o najwyższych w makroregionie dochodach na 1 mieszkańca, wyższych od średniej ogólnokrajowej. Trzecia natomiast obejmuje województwa, w których dochody na 1 mieszkańca kształtowały się na poziomie niższym od średniej krajowej. Rozpatrując na tym tle częstotliwość występowania różnych usługowych typów funkcjonalnych miast i gmin można zaobserwować znaczny stopień zbieżności określonych typów z odpowiednimi poziomami zamożności. W przypadku miast, z poziomem dochodów ludności koreluje wyraźnie wyposażenie w usługi rynkowe: im wyższe były dochody, tym wyższy był udział miast będących pierwszo- i drugorzędnymi ośrodkami handlowymi i rzemieślniczymi (woj. białkopodlaskie — 66,6%, woj. ciechanowskie — 66,7%, woj. płockie — 66,7%). Najniższy w makroregionie udział tych ośrodków miało woj. stołeczne, pomimo najwyższego w kraju poziomu dochodów ludności. W województwach części centralnej udział ich wahał się w granicach od 33,3% (łomżyńskie) do 55,5% (ostrołęckie), osiągając wyjątkowo w woj. skierniewickim maksymalną w makroregionie wartość 75%. Wyposażenie miast w usługi społeczno-kulturalne, wynikające z zupełnie innych przesłanek, głównie z polityki społeczno-kulturalnej, ale także z tradycji oraz z czynników infrastrukturalnych, kształtowało się niezależnie od poziomu dochodów ludności.

Znaczny stopień zbieżności dochodów ludności z wyposażeniem w usługi wykazują również gminy. Dotyczy to zarówno usług rynkowych, jak i społeczno-kulturalnych. Im wyższe były dochody na jakimś obszarze, tym wyższy był udział gmin dobrze wyposażonych w usługi. W częściach północno-zachodniej i skrajnie wschodniej makroregionu udział gmin wystarczająco i dobrze wyposażonych w usługi rynkowe kształtował się w granicach od 37,9% (ciechanowskiego) do 63,9% (płockie). Zbliżony udział tego typu gmin miało także woj. skierniewickie.

Podobnie kształtowało się wyposażenie gmin w usługi społeczno-kulturalne. Najlepszym odzwierciedleniem poziomu rozwoju tej sfery usług są gminy typu 3 — o zróżnicowanym profilu usług społeczno-kulturalnych (tab. 16), których udział wynosi od 20% w woj. stołecznym do 36,1% w płockim. Na obszarach o wyższych dochodach ludności, tylko w woj. białkopodlaskim gminy typu 3 stanowiły zaledwie 10,3%. W woj. skierniewickim, zaliczanym do obszarów o niskich dochodach, stanowiły one aż 27,6%; nie było tu jednak innych — poza oświatowymi — typów usługowych gmin. W województwach części centralnej makroregionu najliczniej były reprezentowane gminy typu 1—1, w których poza oświatą i wychowaniem, brakowało innych placówek usług społeczno-kulturalnych. Gminy te były najliczniejsze w woj. łomżyńskim (77,8%); tylko w woj. siedleckim udział ich spadał poniżej 70% (69,1%).

Stopień korelacji poziomu dochodów ludności i wyposażenia w usługi można szacować na około 66%; taki bowiem jest w makroregionie odsetek województw, w których stwierdzono zbieżność poziomów wyposażenia i dochodów. W pozostałych 3 województwach makroregionu występowały odchylenia: dodatnie w skierniewickim (a dotyczyło to zarówno wyposażenia miast jak i gmin, wyższego niżby to wynikało z poziomu dochodów ludności) oraz ujemne — w białkopodlaskim i stołecznym, przy czym w pierwszym wypadku dotyczyło to niedoborów wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne, w drugim natomiast ogromnych niedoborów usług rynkowych w miastach (poza Warszawą).

Wcześniejsze opracowanie poświęcone problematyce zatrudnienia usługowego (Werwicki 1985) analizowało m. in. dwa rodzaje struktur: zatrudnienia pozarolniczego oraz zatrudnienia usługowego. W strukturze zatrudnienia pozarolniczego zostały wyróżnione 4 kategorie, określające 4 typy struktur, w strukturze zaś zatrudnienia usługowego zostały wyróżnione 4 klasy.

Prześledzenie przynależności usługowych typów funkcjonalnych miast makroregionu funkcjonalnego Warszawy do odpowiednich kategorii i klas zatrudnienia pozwala na stwierdzenie znacznej zbieżności dokonanych podziałów klasyfikacyjnych. Miasta zaliczone do typów 1 i 2, będące największymi i najwyższymi rangą ośrodkami usługowymi (5 miast), należały do jednostek o rozwiniętych funkcjach nierolniczych (kategorie II i IV), ale o różnej strukturze zatrudnienia usługowego, generalnie jednak z lepiej rozwiniętymi usługami rynkowymi (klasy 1 i 2). Tylko Warszawa cechowała się względną nadwyżką usług społeczno-kulturalnych (klasa 3). We wszystkich miastach tej grupy zatrudnienie usługowe na 1000 mieszkańców przekraczało 125 osób, czyli średnią makroregionalną dla miast analizowanych wraz z sąsiadującymi gminami równomiernymi, w 3 przypadkach zaś przekraczało 225 osób, czyli średnią dla samych miast. Miasta typów 3 i 4, będące głównymi ośrodkami usług rynkowych wyposażonymi także w pewną ilość usług spo-

leczno-kulturalnych (11 miast), należały również do jednostek o rozwiniętych funkcjach nierolniczych (kategorie II i IV), w zakresie usługowym wykazujących na ogół nadwyżki usług rynkowych (klasy 1 i 2). Tylko Pruszków i Żyrardów cechowały się nadwyżkami usług społeczno-kulturalnych (klasa 3). Zatrudnienie usługowe na 1000 mieszkańców w tej grupie miast tylko w jednym wypadku spadało poniżej średniej dla miast makroregionu, w pozostałych natomiast wynosiło ponad 225 osób. Miasta typu 5 będące głównymi skupieniami usług rynkowych (12 miast) należały głównie do jednostek o wszechstronnie rozwiniętych funkcjach nierolniczych (kategoria IV), wykazujących względne nadwyżki usług rynkowych (klasy 1 i 2; 10 miast). Zatrudnienie usługowe na 1000 mieszkańców w 8 miastach tej grupy przekraczało 225 osób; w pozostałych 4 wahało się w granicach 126—225 osób, czyli było również wyższe od średniej makroregionalnej dla miast wraz z gminami. Miasta typów 6, 7, 8 i 9 będące drugorzędnymi ośrodkami usług rynkowych z niewielkim dodatkiem usług społeczno-kulturalnych (35 miast) należały do jednostek o różnym stopniu rozwoju funkcji nierolniczych, najczęściej jednak do kategorii II i IV (27 miast) oraz do jednostek o względnej nadwyżce usług rynkowych (klasy 1 i 2; 31 miast). W miastach tej grupy zatrudnienie usługowe na 1000 mieszkańców było także zróżnicowane, najczęściej jednak (21 miast) wahało się w granicach 126—225 osób. Miasta typów 10—13, w liczbie 19, będące trzeciorzędnymi ośrodkami handlowymi z dodatkiem usług społeczno-kulturalnych, należały do jednostek o różnej strukturze zatrudnienia pozarolniczego, z pewną przewagą kategorii III, o niskim rozwoju funkcji pozausługowych (8 miast). Aż 11 miast tej grupy cechowało się względną nadwyżką usług społeczno-kulturalnych nad rynkowymi (klasa 3). W tej grupie miast zatrudnienie usługowe na 1000 mieszkańców kształtowało się najczęściej poniżej średniej wartości dla miasto-gmin (15 miast). Miasta typu 14 pozbawione większego znaczenia usługowego (25 miast) należały do różnych kategorii zatrudnienia pozarolniczego: 15 do kategorii I i III, 10 — do II i IV.

Stopień rozwoju funkcji pozarolniczych był więc w nich zróżnicowany. W zakresie klas zatrudnienia usługowego najliczniejszą grupę (13 miast) stanowiły jednostki klasy 1, a więc bez dominacji jednej ze sfer. Dalszych 7 należało do klasy 3. Na tej podstawie można zaryzykować stwierdzenie, że miasta omawianego typu cierpiały na „niedorozwój” funkcjonalny, w sferze usługowej zaś cechowały się lepszym rozwojem usług społeczno-kulturalnych niż usług rynkowych. W tych miastach zatrudnienie usługowe na 1000 mieszkańców było niższe od średniej makroregionalnej dla miasto-gmin (23 wypadki, w tym 15 o zatrudnieniu usługowym poniżej średniej dla gmin).

Generalizując przedstawione zbieżności trzech różnych klasyfikacji można stwierdzić, że miasta będące ważniejszymi ośrodkami usługowymi (typy 1—5) były z zasady jednostkami wszechstronnie rozwiniętymi

funkcjonalnie, o wysokim zatrudnieniu w usługach w stosunku do liczby mieszkańców, najczęściej z pewną nadwyżką zatrudnienia w usługach rynkowych nad społeczno-kulturalnymi. Natomiast pozostałe miasta, o niewielkim znaczeniu usługowym, cechowały się najczęściej słabym rozwojem funkcjonalnym, w zakresie zaś zatrudnienia usługowego względny nadwyżkami zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych. Ponadto można prześledzić jeszcze jedną prawidłowość: miasta kategorii II i IV położone w woj. stołecznym (17 przypadków) cechowały się względną nadwyżką zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych (3 klasa zatrudnienia usługowego). Wynika z tego, że stopień zbieżności podziałów klasyfikacyjnych bywa niekiedy zakłócany przez regionalne różnice w wyposażeniu w usługi różnych sfer.

Przyjmując dla gmin jedynie odmienne wartości graniczne dla kategorii zatrudnienia pozarolniczego, uzyskano podobnie jak w przypadku miast 4 takie kategorie zatrudnienia ogólnego i 4 klasy zatrudnienia usługowego, do których przyrównano 4 wyróżnione usługowe typy funkcjonalne gmin. Określone kategorie i klasy zatrudnienia korelują — również w przypadku gmin — z odpowiednimi typami funkcjonalnymi.

Typ gmin A, o równomiernym rozwoju usług rynkowych i społeczno-kulturalnych, mieścił się najczęściej w III kategorii zatrudnienia ogólnego — 62,2% występujących przypadków. Pozostałe 37,8% korelowało z kategoriami II i IV. Ponadto typ A mieścił się najczęściej w 1 klasie struktury zatrudnienia usługowego, a więc w klasie o średnich wskaźnikach zatrudnienia usługowego we wszystkich analizowanych sferach usług (54% gmin typu A). Dalsze 30% gmin typu A mieściło się w klasie 2 zatrudnienia usługowego, cechującej się pewną nadwyżką usług rynkowych nad społeczno-kulturalnymi.

Gminy typu B, o rozwiniętych usługach rynkowych przy jednostronnej specjalizacji w zakresie usług społeczno-kulturalnych, dzieliły się na 2 podtypy: 1 — oświatowy, obejmujący 87,5% wszystkich gmin typu B oraz 2 — wyspecjalizowany w innych funkcjach społeczno-kulturalnych. Ponad 3/4 gmin typu B—1 (76,8%) mieściło się w III kategorii zatrudnienia pozarolniczego, mniej więcej równomiernie w klasach 1 i 2 zatrudnienia usługowego. Gminy typu B—2, nieliczne zresztą, mieściły się w II i IV kategorii zatrudnienia pozarolniczego i w 3 klasie zatrudnienia usługowego, a więc cechującej się pewną nadwyżką usług społeczno-kulturalnych.

Typ gmin C, o niedoborach usług rynkowych, przy stosunkowo dobrze i wszechstronnie rozwiniętej sferze usług społeczno-kulturalnych, mieścił się głównie w III kategorii zatrudnienia pozarolniczego (75,6%). Jeszcze wyższy był stopień korelacji typu C z 1 i 3 klasą struktury zatrudnienia pozarolniczego (88,9%, z tego klasa 1 — 42,2%, a klasa 3 — 46,7%).

Najliczniej reprezentowany w makroregionie funkcjonalnym Warszawy typ gmin D, pozbawionych właściwie usług rynkowych, w sferze

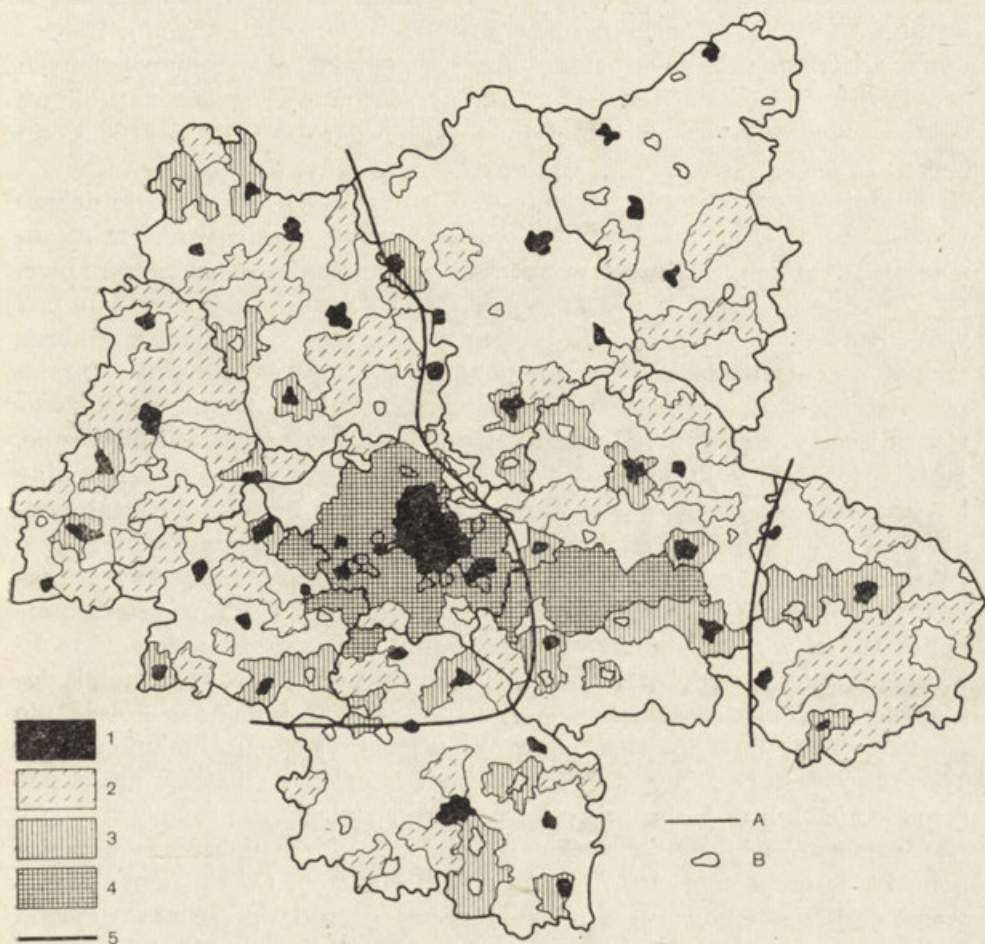
zaś usług społeczno-kulturalnych jednostronnie rozwiniętych, dzieli się na 2 podtypy, podobnie jak typ B. Gminy typu D—1, jednostronnie oświatowe, stanowiły 89,7% wszystkich gmin typu D i podobnie jak gminy typu B—1 mieściły się w III kategorii zatrudnienia pozarolniczego (82,4%); stosunkowo liczne były także gminy mieszczące się w kategorii II (10,1%). Struktura zatrudnienia usługowego gmin typu D—1 kwalifikuje je do zaliczenia do 1 i 3 klasy tego zatrudnienia (90,5%, z tego klasa 1 — 43,2%, a klasa 3 — 47,3%). Nieliczne gminy typu D—2 należały niemal wyłącznie do 3 klasy zatrudnienia usługowego, natomiast pod względem przynależności do kategorii zatrudnienia pozarolniczego — do kategorii II i III (53%) oraz IV (35,3%).

Formułując założenia badawcze do studium wyposażenia makroregionu funkcjonalnego Warszawy w usługi, postawiono hipotezę o strefowym jego zróżnicowaniu: na zewnątrz najlepiej wyposażonego w usługi centrum makroregionu powinna występować strefa deficytu usług spowodowanego przez ssące oddziaływanie centrum. Strefa deficytu powinna natomiast być otoczona obszarem silniejszego rozwoju działalności usługowych, wolna już od negatywnego efektu bliskości centrum, ale pozostająca jeszcze stale pod jego aktywizującym wpływem. Zewnętrzną granicę tego obszaru można by także uznać za jedną z możliwych do wyznaczenia granic badanego makroregionu.

Przeprowadzona we wcześniejszych rozdziałach analiza zróżnicowania makroregionu z punktu widzenia niemal wszystkich rozpatrywanych cech nie potwierdziła jednak tej hipotezy. Zarówno kategorie struktury zatrudnienia pozarolniczego, jak i stopnie wyposażenia jednostek terytorialnych w usługi różnych sfer, czy też usługowe typy funkcjonalne miast i gmin, wykazywały nieregularne, mozaikowe rozmieszczenie, z pewną jednak tendencją do skupiania się jednostek lepiej wyposażonych w usługi, bądź należących do typów pozytywnych, w obszarach lepiej zagospodarowanych rolniczo, a niekiedy także w punktach o dobrych powiązaniach komunikacyjnych. Hipotezę o strefowym charakterze zróżnicowania makroregionu pod względem wyposażenia w usługi w pewnym zakresie potwierdza tylko przestrzenne rozmieszczenie klas struktury zatrudnienia usługowego. Przy wyższym na ogół od średniego lub średnim zatrudnieniu w usługach na 1000 mieszkańców, w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy występuje bowiem strefa o wyraźnych nadwyżkach zatrudnienia w sferze usług społeczno-kulturalnych (klasa 3 struktury), co nie zawsze jednak pokrywa się z takimi niedoborami usług rynkowych, które wykluczałyby możliwość zaliczenia niektórych gmin do typów o rozwiniętych usługach tej sfery. Podobne nadwyżki usług społeczno-kulturalnych można zauważyć w większości gmin sąsiadujących bezpośrednio z miastami, zwłaszcza w tych, które administrowane są łącznie z sąsiednim miastem. Nadwyżki te wynikają jednak głównie z niedoborów usług rynkowych, zwłaszcza handlu i gastronomii.

W przeprowadzonym postępowaniu analitycznym nie stwierdzono w ogóle występowania strefy zewnętrznej makroregionu. Obszary położone na zewnątrz wewnętrznej strefy nadwyżek usług społeczno-kulturalnych różnicuje już tylko poziom rozwoju gospodarczego, znajdujący odbicie w poziomie dochodów ludności. Wskutek tego na terenie makroregionu można poza strefą wewnętrzną wyróżnić jeszcze 3 obszary o różnym poziomie wyposażenia w usługi (ryc. 10):

1) obszar północno-zachodni obejmujący województwa: ciechanow-

Ryc. 10. Strefy wyposażenia makroregionu funkcjonalnego Warszawy w usługi w 1978 r.

1 — miejskie ośrodki usługowe, 2 — gminy dobrze wyposażone w usługi, 3 — strefy bezpośredniego oddziaływania miast, 4 — strefa wewnętrzna makroregionu, 5 — granice stref zewnętrznych, A — granice województw, B — granice miast

Service equipment zones in the functional macroregion of Warsaw in 1978

1 — urban service centres, 2 — communes in services well equipped, 3 — zones under direct urban impact, 4 — inner zone of the macroregion, 5 — limits of the outer zones
A — voivodship boundaries, B — town boundaries

skie, płockie, skierniewickie i stołeczne oraz północną część woj. radomskiego,

2) obszar wschodni obejmujący niemal całe woj. białkopodlaskie,

3) pas centralny obejmujący województwa: łomżyńskie, ostrołęckie, siedleckie oraz części radomskiego i stołecznego.

W strefie wewnętrznej tylko 5 miast na 18 (nie licząc Warszawy) było dobrze wyposażonych w usługi (27,7%), natomiast udział dobrze wyposażonych gmin sięgał 52,9%. W obszarze północno-zachodnim, najlepiej wyposażonymi w usługi, udział jednostek dobrze wyposażonych wynosił 62,5% w przypadku miast i 49,1% w przypadku gmin. Zbliżonymi udziałami cechował się obszar wschodni: dobrze wyposażonych w usługi było 66% ogółu miast i 44,8% ogółu gmin. W pasie centralnym dobrze wyposażonymi w usługi było tylko 20 miast (40%) i 28 gmin (20%).

Średnio w całym makroregionie 48,5% miast i 34% gmin było dobrze wyposażonych w usługi. Na tym tle pas centralny trzeba uznać za szczególnie upośledzony, głównie w zakresie wyposażenia w usługi rynkowe.

Z przedstawionych rozważań wynika, że obszarami problemowymi pod względem wyposażenia w usługi są miasta strefy wewnętrznej oraz gminy pasa centralnego makroregionu. Nie oznacza to jednak, że na pozostałych terenach makroregionu wszystkie miasta i gminy były wystarczająco wyposażone. Ponadto trudno odpowiedzieć jednoznacznie, jaki poziom rozwoju usług i jakie ich rozmieszczenie jest optymalne i wystarczające. Próby wykonane w ramach prac Instytutu Kształtowania Środowiska, na skutek jednostronności podejścia, są niezadowolające (Wiśniewska 1984). Porównanie faktycznego wyposażenia jednostek zaliczanych do typów dobrze wyposażonych w usługi, z normatywami proponowanymi we wspomnianym opracowaniu IKŚ wykazuje, że cały makroregion należy do obszarów deficytowych w usługi. Niedostatek pogłębionych analiz wyposażenia w usługi innych regionów Polski nie pozwala także na odpowiedź, jak obszar makroregionu funkcjonalnego Warszawy jest podobny do makroregionów innych wielkich miast naszego kraju, lub w jakim zakresie różni się od nich.

Krajobraz usługowy określonego obszaru ulega nieustannym zmianom, które mogą toczyć się w różnych kierunkach. Od momentu czasowego przedstawionego w niniejszej pracy gospodarka polska przeszła ogromne przeobrażenia, które w istotny sposób wpłynęły na stan i funkcjonowanie placówek usługowych różnego typu. Dlatego też przedstawiony obraz należy traktować z pełną świadomością zaistniałych przemian. Niemniej zachowuje on wartość jako dokument, pokazujący stopień rozwoju usług pod koniec okresu popierania wzrostu konsumpcji indywidualnej obywateli.

LITERATURA

- Abramow M. A., 1985, *Geografija sierwisa (Sfiera obsluziwania w SSSR)*, Moskwa.
- Applebaum W., 1932, *The Secondary Commercial Centres of Cincinnati*, Univ. of Cincin.
- Applebaum W., 1954, *Marketing Geography*, [w:] *American Geography, Inventory and Prospects*, Syracuse Univ. Press, s. 245—251.
- Asheim B. T., 1981, *Geografia społeczna — ideologia państwa dobrobytu czy krytyczna nauka społeczna*, PZLG, 2/3, s. 13—32.
- Beaujeu-Garnier, Delibez, A., 1977, *La géographie du commerce*, Paris.
- Berry B. J. L., Garrison W. L., 1958, *The Functional Bases of the Central Place Hierarchy*, *Econ. Geogr.*, 34, s. 145—154.
- Bogdanow A., Stiepanow J., 1925/26, *Kurs polityczeskoj ekonomii*, Lenin-grad, Moskwa, t. I i II.
- Borchert J. G., 1980, *Geographie van de tertiaire sector*, Utrecht.
- Chilczuk M., 1963, *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce*, Pr. Geogr. IG PAN, 45, Warszawa.
- Christaller W., 1933, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*.
- Chudzyńska I., 1985, *Struktura przestrzenna handlu detalicznego w Warszawie*, *Dokum. Geogr.*, 2.
- Ciechocińska M., 1975, *Dynamika zmian w przestrzennym zróżnicowaniu warunków bytu ludności w latach 1960—1970*, *Biul. KPZK PAN*, 87, s. 185—224.
- Clark C., 1940, *Conditions of Economic Progress*, London.
- Davies R. L., 1976, *Marketing Geography, With Special Reference to Retailing*, Corbridge.
- Dawson J. A., 1980, *Retail Geography*, Lampeter.
- Fisher A. G. B., 1935, *The Clash of Progress and Security*, London.
- Gershuny J. I., Miles I. D., 1982, *The Future of Service Employment in Europe*, FAST Occasional Paper 43.
- Gottmann J., 1961, *Megalopolis*, New York.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1974, *Rola usług w kształtowaniu się hierarchii osiedli wiejskich*, *Dokum. Geogr.*, 2, s. 27—43.
- Klasyfikacja usług obowiązująca od 1.1.1981 r.*, 1980, Zesz. Metodyczne GUS, 45, Warszawa.
- Kosiński L. (red.), 1960, *Badania nad funkcjami i ludnością małych miast na Ziemiach Północnych: Olecko, Biskupiec, Bytów*, TRZZ, Warszawa.
- Kovalov A., 1966, *A Geography of Consummation and a Geography of Services*, *Soviet Geogr.*, 9, s. 69—72.
- Kukliński A., 1983, *Polski kryzys i polskie odrodzenie w perspektywie studiów regionalnych*, *Biul. KPZK PAN*, 123, s. 263—274.

- Leszczycki S., 1932, *Geografia turystyki jako naukowe ujęcie zagadnień turystycznych*, Przegl. Zdroj.-Kąpielisk., 21, 6.
- 1937, *Zagadnienia turystyki*, Kraków.
- 1937a, *Znaczenie gospodarcze ruchu uzdrowiskowo-turystycznego na Śląsku*, Katowice.
- 1937b, *Podhale jako region uzdrowiskowy. Rozważania z geografii turystyki*, Kraków.
- Lösch A., 1961, *Gospodarka przestrzenna*, PWN, Warszawa.
- Niewadzi C., 1979a, *Usługi dla ludności*, [w:] *Polska, Zarys encyklopedyczny*, PWN, Warszawa, s. 256—260.
- 1979b, *Zagadnienia usług w teorii ekonomii*, PWN, Warszawa.
- Nowosielska E., 1972, *Zróżnicowanie popytu i podaży usług w układzie wojewódzkim*, Biul. KPZK PAN, 73.
- Ormicki W., 1927, *Eksport drewna w dorzeczu Dunajca i Popradu*, Pr. IGUJ, 9, Kraków.
- 1931, *W sprawie kartoteki polskiego handlu zagranicznego*, Polska Gospod., 46, s. 1563—1564.
- 1938a, *Skup zawodowy i handel obnośny w woj. wileńskim, nowogrodzkim, poleskim i wotyńskim*, Pr. IGUJ, 22, Wilno.
- 1938b, *Rzemiosło w okręgu Izby Rzemieślniczej w Krakowie (Rozmieszczenie i uwarunkowanie)*, Pr. Izby Rzem. w Krakowie 1.
- 1939, *Podstawy gospodarki turystycznej Italii*, Turystyka Pol., 6.
- Ośrodki lokalne. Materiały konferencji naukowej UŁ*, 1967.
- Palonka K., 1971, *Zasięg wpływów kulturalnych Tarnowa*, [w:] *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*, Pr. Geogr. IG PAN, 82, Warszawa.
- Polarczyk K., 1971, *Wynik pracy podstawą definicji i klasyfikacji usług*. Ruch Prawn., Ekonom. i Socjol., 1, s. 189—203.
- 1974, *Struktura przestrzenna usług w mieście Poznaniu*, Poznań UAM (mpis).
- Smith A., 1955, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, PWN, Warszawa.
- Werwicki A., 1965, *Funkcje usługowe osiedli miejskich w rejonie Wałbrzycha i Świdnicy oraz strefy ich oddziaływania*, Przegl. Geogr., 37, s. 94—108.
- 1974, *Rola Żuromina w organizacji lokalnej sieci osadniczej*, Dokum. Geogr., 2, s. 142—160.
- 1982, *Geografia usług funkcjonalnego makroregionu Warszawy. Założenia badawcze*, Biul. Inf. IGiPZ PAN, 38, s. 133—148.
- 1983, *Warszawski makroregion funkcjonalny na tle krajowych zróżnicowań dochodów i wydatków ludności w 1978 r.*, Biul. Inf. IGiPZ PAN, 43, s. 25—51.
- 1984, *The Organisation of Distributive Trades in Poland*, Working Pap. 8402, Univ. of Stirling.
- 1985, *Zatrudnienie usługowe jako miernik zróżnicowania przestrzennego makroregionu funkcjonalnego Warszawy*, Biul. Inf. IGiPZ PAN, 48, s. 57—81.
- 1986, *Zróżnicowanie funkcjonalnego makroregionu Warszawy w zakresie handlowej obsługi ludności*, Biul. Inf. IGiPZ PAN, 53, s. 127—143.
- Wiśniewska H., 1984, *Modelowy program obsługi ludności*, [w:] *Kształtowanie sieci usług*, PWN, Warszawa, s. 360—375.

GEOGRAPHY OF SERVICES IN THE FUNCTIONAL MACROREGION OF WARSAW

Summary

The geographical analysis of the equipment in different service activities of the functional macroregion of Warsaw has been carried through in three stages. The first one, concerning theoretical and technical assumptions was discussed here only briefly (chapter I). Its most important elements were: a definition of widely understood services and their division into spheres and branches (table 1 and 2). In the complex of broadly understood consumption services, the author distinguished 3 spheres of service activities: the market services, the socio-cultural ones and the public services. The results of this stage of studies were earlier published separately (Werwicki 1982, 1983, 1985).

The second stage concentrated on a detailed analysis of the distribution of service employment and units belonging to the different distinguished spheres. The latter in this stage of studies were further divided into 8 following branches: distribution, transportation and communication, handicraft, other market services, science and education, health and social care, culture and art, other socio-cultural services (chapter II and III).

The results of the third stage (chapter IV and V) have a form of a synthesis resulting in a service functional typology of the studied towns and communes, as well as in a division of the study area into zones of different level of service equipment. Distinguished were 14 service functional types of towns of different intensity of service activity and various composition of service functions. They were as follows: type 1 — a big capital centre with services universally developed, type 2 — other large centres with services universally developed, types 3—5 — main centres of market services, in socio-cultural services dissimilarly equipped, types 6—9 — second order centres of market services, in socio-cultural services dissimilarly equipped, and types 10—14 — third order centres of market services missing most other important socio-cultural services apart from health and social care. As far as communes are concerned, there have been distinguished 4 service functional types: A — with broadly developed service activities in all spheres; B — with widely developed market services but in socio-cultural ones equipped one-sidedly, divided further into subtype 1 — one-sidedly educational, subtype 2 — specialized in health service, cultural or science function; C — with widely developed socio-cultural services but with a deficit of market services; D — with undeveloped market services and one-sidedly specialized in the socio-cultural ones.

In conclusion (chapter V) basing on an analysis of the distribution of different service activities and on the diversification of population incomes, together with an analysis of the distribution of the various distinguished service functional

types of towns and communes, the following equipment zones of the macroregion studied have been distinguished: 1 — the inner zone of the macroregion, with an easily visible deficit of the market services, 2 — the north-western and eastern outer zones, both with services well equipped and coinciding with zones of higher incomes, 3 — the central belt, coinciding with a low income zone, with services poorly equipped.

Translated by Andrzej Werwicki

ГЕОГРАФИЯ УСЛУГ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО МАКРОРЕГИОНА ВАРШАВЫ

Резюме

Географический анализ соотношения функционального макрорегиона Варшавы в области услуг был проведен в трёх этапах. Первый этап, охватывающий теоретическо-методические положения, опубликованные раньше отдельно (Вервицки 1982, 1983, 1985), в настоящей статье обсужден очень коротко. Наиболее важными его элементами являются: определение услуг, а также их деление на сферы и секторы (табл. 1 и 2). В широко трактованном комплексе потребительских услуг автор выделил 3 зоны деятельности услуг: рыночных, социально-культурных и служб.

Второй этап охватывает анализ размещения учреждений и занятости в вышеупомянутых сферах услуг, а также деление на 8 основных секторов: торговля и гастрономия, транспорт и сообщение, бытовое обслуживание, остальные секторы рыночных услуг, наука и просвещение, санитарная служба и социальная опека, культура и искусство, остальные секторы социально-культурных услуг.

Результаты третьего этапа являются синтетическим подытожением всех исследований. Проведено в нём функциональную типологию исследованных городов и гмин, а также выделено в пределах макрорегиона зоны с разной степенью соотношения услугами. Выделено 14 функциональных типов услуг городов, отвечающих разной интенсивности развития деятельности в области услуг и разным комбинациям оснащения городов услугами. Итак, можно выделить: тип 1 — крупный столичный центр, тип 2 — большие центра всесторонне оснащенные услугами, типы 3-5 — главные центра рыночных услуг, типы 6-9 — второстепенные центра рыночных услуг с разнообразным оснащением социально-культурными услугами, типы 10-11 V — третьестепенные торговые центра обычно лишены (кроме санитарных служб) других важнейших центров социально-культурных услуг. Что касается гмин, выделено 4 функциональные типа услуг: А — гмины со всесторонне развитой деятельностью в области услуг, Б — гмины с развитой деятельностью в области рыночных услуг и односторонне оснащенные социально-культурными услугами, Ц — гмины с развитыми социально-культурными услугами и с дефицитом рыночных услуг, а также А — гмины с недостаточно развитыми рыночными услугами и односторонне специализированные в области социально-культурных услуг.

Подытоживая, на основе анализа разного типа центров обслуживания, уровня доходов жителей, а также размещения обслуживающих функциональных типов услуг городов и гмин, выделено нижеследующие зоны оснащения услугами (рис. 10): внутреннюю зону макрорегиона со значительным дефицитом рыночных услуг, внешнюю, северо-западную и восточную зоны, хорошо оснащенные услугами и покрывающиеся с территориями больших доходов жителей, а также центральную зону, слабо оснащенную услугами, которая покрывается с территориями низких доходов.

Перевела Регина Ольшевска

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1987.
Nakład: 450 egz. Objętość: ark. wyd. 6,50, ark. druk. 8, ark. A₁ - 8.
Papier druk. sat. kl. IV, 70 g, B-1. Oddano do składania 1986.11.28.
Podpisano do druku 1987.09.10. Druk ukończono we wrześniu 1987.
Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 1591/86. C-12. Cena zł 90,—

**WYDAWNICTWA IGiPZ PAN
VARIA**

Bibliografia geografii polskiej 1980, 1984, s. 405, z. 500,—

Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich 1983, 1985, s. 98, z. 150,—

**Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce Zeszyt 5. Wieloarkuszowe
mapy topograficzne Polski 1576-1870, 1984, cz. 1 s. 109, cz. 2 tab. 220, zł 3500,—**

**Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten-Czap-
skiego i w innych zbiorach. Oprac. W. Kret, 1978, s. 164, 37 map, zł 140,—**

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ
za ostatnie lata

1985

- 1 T. LIJEWSKI — Układy komunikacyjne województw, s. 80, zł 70,—
- 2 I. CHUDZYŃSKA — Struktura przestrzenna handlu detalicznego w Warszawie, s. 74, zł 70,—
- 3 M. GÓRALCZYK, B. GÓRZ — Z badań nad strukturą i infrastrukturą rolnictwa, s. 100, zł 70,—
- 4 P. WERNER — Zmiany struktury przestrzennej przemysłu środków informatyki w Polsce w latach 1965-1980, s. 88, zł 70,—
- 5 A. WELC — Zmienność denudacji chemicznej w Karpatach fliszowych (na przykładzie zlewni potoku Bystrzanka), s. 99, zł 70,—
- 6 T. NIEDŹWIEDŹ, M. ORLICZ, J. ORLICZOWA — Wiatr w Karpatach polskich, s. 90, zł 70,—

1986

- 1 K. OSTASZEWSKA — Zastosowanie modeli matematycznych do przewidywania zmian rozmieszczenia ludności Polski, s. 74, zł 80,—
- 2 PRACA ZBIOROWA — Niektóre problemy metodologiczne hydrologii, s. 73, zł 80,—
- 3 PRACA ZBIOROWA — Wyniki badań bioklimatu Polski. Cz. I, s. 92, zł 80,—
- 4 PRACA ZBIOROWA — Współczesne problemy światowych procesów rozwoju, s. 96, zł 80,—
- 5 PRACA ZBIOROWA — Zbiornik wrocławski — niektóre problemy z geografii fizycznej, s. 105, zł 80,—
- 6 A. JELONEK — Ruch naturalny ludności Polski 1948-1982 według województw, s. 72, zł 80,—

1987

- 1 A. WERWICKI — Geografia usług mikroregionu funkcjonalnego Warszawy, s. 93, zł 90,—
- 2 K. PUCHALSKI — Atrakcyjność społeczno-gospodarcza jako wynik rozwoju miasta (na przykładzie miast regionu Warszawy) (w druku)
- 3 PRACA ZBIOROWA — Lasy iglaste na obszarze Polski
- 4 S. ŻUREK — Złoża torfowe Polski na tle stref torfowych Europy (w druku)
- 5 M. KUPISZEWSKI — Pomiar migracji w prognozowaniu i modelowaniu zmian rozmieszczenia i struktury ludności (w druku)
- 6 J. DĘBSKI — Założenia i realizacja planu przestrzennego zagospodarowania Polski w latach 1971—1985 (w druku)